

तत्कृतगुणदोषसम्बन्धेन जीवस्य मोक्षप्रतिबन्धः स्यादिति प्राप्ते ॥ २ ॥  
उच्यते ।

मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रम् । तत्र हेतुः, कात्स्न्येनेत्यादिः । यद्वस्तुनो यादृशदेशकालसापेक्षं रूपं तद्रूपेण तस्याभिव्यक्तिः कात्स्न्येनाभिव्यक्तिसदमावात् । स्वप्नं पदार्थानां विशकलिततया भानात् सा सृष्टिर्मायामात्रमेव । किञ्च । यथा, येतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यमित्यादिश्रुतौ प्रपञ्चस्य सत्यत्वं निरूप्यते, न तथा कापि स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं निरूप्यते । अतः प्रदर्शनार्थत्वाभायिकत्वमेव । तस्य लोकप्रतिच्छायास्वरूपत्वाज्जीवतां मृतानां च दर्शनमुपपद्यते । अतः स्वप्नसृष्टिर्मायामात्रत्वान्न जीवस्य तत्कृतगुणदोषसम्बन्धेन मोक्षप्रतिबन्धः । स्वप्ने दीक्षितस्याश्रमांजनादिप्रायश्चित्तं तु, यजनबलादेव तत्र तदानीं जीवस्य कर्तृत्वासांपादोपसम्बन्धं कल्पयित्वा तन्निरासाय विधीयते । अन्यत्र तु स्वप्ने जीवस्य कर्तृत्वाभावात् न गुणदोषसम्बन्धः । तत्र जीवब्रह्मणां विद्यमानत्वाद्देवताऽऽज्ञादिरपि युक्ता । स्वप्नपदार्थानां त्वलौकिकत्वात् कचिन्न संवादः, कचिद्भगवदावेशेनेत्यसंवादाऽपि भवति । अतः स्वप्नस्य मायामात्रत्वमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

ननु किमर्थं तर्हि स्वप्नसृष्टिरत्राह ।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

स्वप्नः शुभाशुभफलस्य सूचको भवति । चकारेण कचिद्वाक्षाविशेषदानमपि तत्र दृश्यते । कलिकालाद्यनुरोधात् प्रत्यक्षत आक्षाद्यममयात् । प्रातः स्वप्नपदार्थे दर्शनेऽपि तत्सूचितफलस्य दृष्टत्वात् । अल्पार्थस्य युक्तत्वं हि शब्देन द्योत्यते । अत्र प्रमाणमाह । यदा कर्मसु काम्येष्वित्यादिश्रुतेः । किञ्च तद्विदं, स्वप्नाध्यायविशोऽपि तस्य, आरोहणं गोष्ठ्यकुञ्जराणामित्यादिना सूचकमाचक्षते । अतः शुभाऽशुभफलसूचनार्थं स्वप्नदर्शनम् ॥ ४ ॥

ननु जीवार्थं भगवात् सृष्टिं करोति, स्वस्य सर्वो लीलाश्च तस्मै

प्रदर्शयति, भगवदंशश्चायं जीवः । तथासत्येतस्य दुःखित्वाद्यनुपप-  
त्तिरित्याशङ्काह ।

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य  
बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । अस्य जीवस्य पराभिध्यानात् परस्य  
भगवतोऽभिध्यानं स्वस्यैतस्य जीवस्य च भोगेच्छा तस्मात् तिरोहि-  
तमैश्वर्यादि । अतो भगवदिच्छया जीवस्यैश्वर्यादिपद्मगुणातिरोभा-  
याद् मयामङ्ग्यं दीनत्वसर्वदुःखसहनसर्वहीनत्वजन्माद्यापद्विषय-  
देहाद्यहम्बुद्धिविषयामुक्त्यादयो भवन्ति । अतो बन्धविपर्ययवेतस्य  
जानौ । हि युक्तश्चायमर्थः । एकस्य जीवस्यैकांशप्राकट्येऽपि तद्धर्म-  
दर्शनात् । आनन्दाणस्तु पूर्वमेव तिरोहितो यतो जीवभावः । अत  
एवास्य काममयत्वम् । आनन्दस्याकामरूपत्वात् । निद्रायाश्च सुतरां  
भगवद्धर्मतिरोभावकत्वम् । अतो भगवत ऐश्वर्यादिलीलासिद्ध्यर्थं  
जीवस्यैश्वर्यादितिरोभाव उक्तः । अत्रायं भावः । भगवतः परम-  
काशगिकत्वात् तदिच्छया जीवस्य बन्धोऽसम्भावितः । अनो जीव-  
स्य भोगेच्छयैव भगवदिच्छया उत्तेजनम् । अथवा जीवस्य भग-  
वदभिमतत्वाद्भगवदिच्छयैव जीवेच्छा । तयैतस्य बन्धविपर्ययौ । अत्रा-  
नन्दतिरोभावरूपोऽनादिवन्धो देहादिष्वहम्बुद्ध्यादिरूपः पूर्वसिद्ध  
एव । अन्यस्तु बन्धो जीवस्य भोगेच्छया भगवदिच्छाकृत इति श्रेयम् ।  
तस्मान्नपूर्वोक्तो दोषः ॥५॥

एवं स्वमनेन जीवस्यैश्वर्यादिधर्मतिरोभावं निरूप्य मनान्तरेण  
निरूपयति ।

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

देहयोगादेतस्य स्पर्शजित्तेषामनोविपर्ययो जा । अपिहाद्वाह-  
न्यदपि ज्ञानव्यम् । अस्मिन् पक्षे देहत्रियोग एव पुनरैश्वर्यादिप्राप्तिः ।  
पूर्वकले विद्यमानेऽपीति शेषः ॥ ६ ॥

एवं प्रसङ्गाज्जीवस्याज्ञानं निरूप्य सुषुप्तौ केवलमज्ञानं वक्तुं  
स्थानस्वप्नाभावौ निरूपयति ।

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

नाडीरनुक्रम्य, तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति, अथास्मिन् प्राणा एवैकधा भवतीति, तथा प्राज्ञेनात्मना स-परिध्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेद नान्तरमिति श्रूयते । तत्र स्वप्नवत् प्रपञ्चसृष्टिमपि भगवान् मायिकीं करोति, न वेति संशयः । तत्र एष सुप्तेषु जागर्तीत्यत्र जीवस्त्रापमात्रे भगवत्सृष्टेः कथनात् स्वप्नं न कञ्चन पश्यतीत्यत्र दर्शनमात्रनिषेधान्न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति जागरणस्वप्नप्रपञ्चयोरविशेषेणादर्शनकथनात् सुषुप्तावपि प्रपञ्चनिर्माणमस्मयान्मुक्तावपि तत् स्यात् । परं सुषुप्ताविवाहानमात्रम् । तथा सति सुषुप्तवत् पुनर्वन्धप्रसङ्ग इति प्राप्ते, उच्यते । नाडीधात्मनि च तस्य स्वप्नस्याभायः । कुनः ? तच्छ्रुतेः प्रपञ्चाभावश्रुतेः । कामतया हि प्रपञ्चनिर्माणम् । सुषुप्तेस्तु तदा अस्मैतदात्मकाममित्यादिनाऽऽकामरूपध्वनात् । तत्र तन्न सम्भवनीत्यर्थः । नाडीधात्मनि चेति कथनात् सुषुप्तेर्द्विरूपत्वं सूच्यते । अत एव बृहदारण्यकपष्ठे, ता वा अस्मैता हिना नाड्यः, तदा अस्मैतदात्मकाममिति भेदेन सुषुप्तिमाह । अतः सुषुप्तौ प्रपञ्चसृष्टेरभावान्न सर्वदा प्रपञ्चनिर्माणम् । तेन नोक्तदोषः ॥ ७ ॥

प्रबोधे विचार्यते । तत्र नाडीभ्यो भगवतो वा हृदयदेशं समागत्य जागर्ति, उत यत्र स्थितस्तत एवेति संशयं, प्रतियोन्याद्वचति बुद्धा-न्तायेवेति ब्रह्मप्रकरणीयश्रुतेर्हृदयदेशमागत्य जागर्तीति प्राप्ते, उच्यते ।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

नाडीषु सुप्तौ, अनो नाडीभ्य एव प्रबोधः । प्रतियोन्याद्वचनश्रु-तिस्तु ब्रह्मप्रकरणीयत्वाद् भगवतः प्रबोधव्यवस्थामाह । तस्माद् यत्नं स्थितस्तत एव प्रबोध इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

तनु प्रिययेव प्राज्ञेनात्मना पारिष्वक्तस्य प्रबोधेन ज्ञाते जाते मुक्तिरेव स्थान्त पुनरागमनम् । देहनिर्बोद्धार्थं तु भगवदिच्छयाऽन्या जीवः समायाति । नाडीभ्यः प्रबोधे तु मुक्त्यसम्भवात् स एव जीवः समायाति । तस्याच्च भगवति सुप्तस्य तत्र एव मुक्त्यस-म्भवान्मोक्षार्थं प्रयत्नो व्यर्थ इत्याशङ्क्य परिहरति ।

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

तुः शङ्कानिरासे । भगवतः प्रबोधे स एव । कुतः? कर्मानु-  
स्मृतिशब्दविधिभ्यः । सामिकृतस्य लौकिककर्मणः समापनं दृश्यते ।  
अतः स एवेति जानीमः । अनुस्मृतिरप्यनुभवितुरेव नान्यस्य सम्भ-  
वति । शब्दश्च पुण्यो वै पुण्येन कर्मणेत्यादिः । विधयश्च, श्वोभूते  
ग्रह्याणं वृणीत इत्याद्या अन्यस्यानुपपद्यमानाः स एवेति ज्ञापयन्ति ।  
अतः पूर्वपक्षयुक्तीनां दुर्वलत्वात् स एव प्रतिबुद्ध्यत इति सिद्धम् ॥९॥  
ननु यत्र कर्मानुस्मृत्यादिहेतवो न सम्भवन्ति मुग्धादिषु तत्र  
स एवेत्यत्र नियामकाभावादन्यो भविष्यतीत्याशङ्क्य परिहरति ।

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

मुग्धे मुग्धभावे अर्द्धसम्पत्तिरेव, न सर्वा । मुग्धस्य यागादाच-  
नधिकारात् । लौकिकव्यवहारस्याप्यपूर्वस्यासाधनत्वाज्जीवनाधि-  
कारप्राप्तकर्ममात्रकरणादर्द्धसम्पत्तिरेव ज्ञेया । परिशेषात् । स एव  
वा, न वेतिनिश्चयप्रमाणाभावात् सन्देहोऽवशिष्यते । अत्र जीवाव-  
स्थानामेव विचार्यत्वात् प्राणायनविद्यातृता मूच्छां नेह विचार्यते ।  
अत एक एव जीवः स्वप्नादिदोषसम्बन्धरहितः पञ्चाग्निसाधितदे-  
हयुक्तो भगवज्ज्ञानरहितो ज्ञानाधिकारीति सिद्धम् ॥ १० ॥

अथवा ज्ञानविषयनिर्णयाय ब्रह्मस्वरूपं विचार्यते । तत्र प्रय-  
ममन्योऽन्यं विरुद्धवाक्यानां निर्णयः क्रियते । तत्र पूर्वाध्यायद्वयेन  
समन्वयविरोधः परिहृतः । तथा ब्रह्माणि धर्मविरोधः परिहर्तव्यः  
अन्यथा वेदान्तानामबोधकत्वं प्रसज्येत । तत्र विरुद्धानां स्वगत-  
धर्माणामभिमे पादे विचारः । जडजीवधर्मत्वेन प्रतीतास्त्वत्र वि-  
चार्यन्ते । तत्र क्वचिज्जडजीवधर्मा भगवति बोध्यन्ते, सर्वकर्मा स-  
र्वकाम इत्यादिना । क्वचित्त्वस्युलादिवाक्ये प्रापञ्चिकधर्मा निषिद्ध्यन्ते ।  
नच सर्वकामादयो जीवधर्मा नेति धाच्यम् । तेषां जीवगतत्वेन  
प्रतीतेः । नच तं धर्माः कारणत्वेन ब्रह्माणि सन्तीति धाच्यम् । नेत-  
रोऽनुपपत्तिरित्यादिना सर्वत्र जीववैलक्षण्यस्योक्तत्वाद् ब्रह्माणि त-  
द्धर्माणां निषेधाच्च । एवं वेदान्तेषु वाक्यानां परस्परविरोधे प्राप्ते  
केषां चिन्मतेनाविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

सर्वत्र कारणत्वेन भगवतो विद्यमानत्वादस्थूलेऽस्थूलोऽनणा-  
वनणुरुच्चावचकर्तयुक्त्वावचकर्ता उच्चावचकामे उच्चावचकामः पृ-  
थिव्यां गन्धो जलादावगन्धः । एवं स्थानतः परस्य ब्रह्मण उभय-  
लिङ्गत्वमुपपद्यते । अपिशब्देनावच्छेदभेदेनाचिन्त्यसामर्थ्याद्विरोध-  
लिङ्गत्वं सम्भवतीति संगृह्यते । तत्र, कुतः ? सर्वत्र हि । सर्वत्रैव  
हि ब्रह्मवाक्येष्वेतादृशमेव ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते । अतः स्थानभेदेनोभ-  
यवाक्यसमाधानं न सम्भवतीत्यर्थः । ब्रह्मवाक्यानामनुवादकत्वे  
चैयर्थ्यात् स्वरूपप्रतिपादकत्वं युक्तमिति द्विशब्दार्थः । अचिन्त्यसा-  
मर्थ्याङ्गीकारे ज्ञानानुदयप्रसङ्गः । अत एतन्मतानुसारं स्थानत  
उभयलिङ्गवाक्यानां विरोधो न परिहर्तुं शक्यः ॥ ११ ॥

प्रकारान्तरेणाविराधमाशङ्क्य परिहरति ।

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

भेदात् प्रपञ्चधर्मविशिष्टं ब्रह्म मिश्रं, तद्धर्माभाविशिष्टं च  
मिश्रमिति सर्वत्र कारणकार्येषु भेदाङ्गीकाराच्च पूर्वोक्तो विरोध इति  
चेन्न । मधुब्राह्मणं, अयमेव स योऽयमिति प्रत्येकमभेदवचनान्तर्धाना-  
ऽपि प्रकारेण विरोधपरिहारः ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

एके शास्त्रिन एव भेदनिषेधेनाभेदमेव वदन्ति । नेह नानाऽ-  
स्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति । अत्रे-  
षशब्दो बहुस्यामितीच्छया प्रतीतस्य भेदस्य व्यावृत्त्यर्थः ॥ १३ ॥

अतो भेददर्शनस्य प्रत्युत निषिद्धत्वात् तदङ्गीकारेण विरो-  
धपरिहारासम्भवादुपनिषद्वाक्येषु परस्परं विरोधे प्राप्ते, एकदेशिम-  
तेन परिहारमुच्यते ।

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूप्यते निरूप्यते व्यवहियत इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं,  
तद्युक्तं रूपयज्जगत् । ब्रह्म तु तद्विलक्षणम् । तनु जगतः कार्यत्वात्

कार्यकारणयोरवैलक्षण्यमपि स्यादित्याशङ्क्याह । तत्प्रधानत्वाद् ब्रह्म-  
स्वरूपप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मणः प्रधानत्वान्मुख्यत्वात् तस्यैव नि-  
रूपणमुचितं, नतु जगतोऽपि । अतो ब्रह्मणो जगद्विलक्षणत्वात्तद्वर्मा-  
णां निषेध उचितः । सर्वकर्मादयस्तु जगद्वर्मा उपचारातुच्यन्ते ।  
अत्रारूपमिति वक्तव्येऽरूपवदिति मित्तवत्कथनं सर्वकर्मादीनां जगद्व-  
र्माणामेवैवं निर्यायो, नतु प्रशासनाद्यसाधारणधर्माणाम् । तेषां भगव-  
द्धर्मत्वे विरोधाभावात् । अतः प्रपञ्चवत्तद्वर्माणामपि कार्यत्वाद्भगव-  
त्त्व, न भगवद्धर्मत्वमिति । एवं ब्रह्मस्वरूपनिरूपकवाक्यानां मुख्य-  
तया तन्निरूपकत्वं धर्मप्रतिपादकानां तूपचारेण तन्निरूपकत्वमित्य-  
क्तेर्द्विधमतेन विरोधपरिहारः ॥ १४ ॥

नन्वेवं निर्द्धर्मके ब्रह्मणि सर्वव्यवहाराभावे शास्त्रवैफल्यं, तं  
तद्योपनिषद् पुरयं पृच्छामि, यतो वाचो निवर्तन्त इति वाक्यानां विरो-  
धश्चेत्याशङ्क्याह ।

प्रकाशश्चात्रैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथा सौरः प्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च स्वनः स्वापयितुं  
संशयवितुं च न शक्यते । सुगोक्ष्ये मेघाद्यभावे च व्यग्रहर्तुं शक्यते ।  
तथा ब्रह्मापि लौकिकेन्द्रियैर्व्यग्रहर्तुं न शक्यते । भगवत्कृपया तत्स-  
न्निधाने तु व्यग्रहर्तुं शक्यते । उभयथा धुतिर्निरूपयतीत्यर्थः । क-  
थमेतज्ज्ञापने, तत्राह । अवैयर्थ्यात् । अन्यथा ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रं  
व्यर्थं स्यात् । अकारण, आसीनो दूरं व्रजति, अपाणिपादो जग्नो  
प्रदीप्ता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णं इत्यादीनामलौकिकमगब्रह्म-  
माणामकार्याणां स्यत् मिथ्यानां विरोधो नास्तीत्युच्यते । तस्मादव्यव-  
हार्येऽपि ब्रह्मणि न शास्त्रवैफल्यम् ॥ १५ ॥

ननु श्रुयुक्तानां दर्शनध्वन्यादिधर्माणामकार्यत्वकल्पनावेक्षा-  
यामलौकिकानीन्द्रियाणि कल्पनीयानि । तथा मत्स्यकारणकार्यत्वप-  
रिहारेऽपि पश्यत्यचक्षुरिति धुतिविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति ।

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

यथा सैन्धवयज्ञोऽनगराद्याह इत्यादिना धुतिनन्मात्रे प्रधान-  
धनमात्रमाह । अतः स्वरूपातिरिक्तेन्द्रियाणामभावाद् वेदात्मनिःश्वा-

सप्तमुत्थानादिक्रियाणामपि तत एव सम्भवात् सर्वाकारस्वरूपात्मकत्वस्याङ्गीकारान्नेन्द्रियभेदिकल्पनया श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । चकारेण, सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति स्मृतिरपि संगृहीता ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मणः समवायनिमित्तरूपेण जगत्कारणत्वात् कारणाधर्माणामेव कार्ये दर्शनात् कामादिधर्माणां च श्रुत्योक्तत्वाद् ब्रह्मणि सत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथाच निषेधकश्रुतिविरोध इति प्रकारान्तरेणाशङ्क्य परिहरति ।

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति श्रुतिरेव, अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिना ब्रह्मणि जडजीवधर्माणामभाव इति । अग्रे, अन्यत्परमस्तीत्यनेन ब्रह्मणः प्रपञ्चातिरिक्तकथनात् प्रपञ्चधर्माणां तत्र कथनमौपचारिकमेव युक्तम् । श्रुतेरन्यार्थत्वनिराकरणाय स्मृतिसम्भतिमाह । अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि स्मर्यतेऽपीत्यर्थः । अतः प्रपञ्चधर्माणामुपचाराद् ब्रह्मणि कथनं युक्तम् ॥ १७ ॥

अत्रैव निदर्शनमाह ।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

अत एवेमं निरूपयमाश्रित्य, समः प्लुषिणा समो नागेन समो मशकेन समः पमिस्त्रिमिलोकीरित्यादिना निरूपणस्य भगवत उपमाकथनम् । नह्येतत् तत्तद्धर्मसम्बन्धं विनोपपद्यते । स्रतन्त्रतादृशधर्मत्वस्य ब्रह्मणि वक्तुमयुक्तत्वात् । नन्विदमपि विरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्तं । सूर्यकादिवत् । सूर्येण सहितं कं जलं सूर्यकम् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्त्राणपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन्, एकधा दशधा चैव दृश्यते जलचन्द्रघदित्यङ्ग मानियम्यसहितस्य जलस्योपमानत्वम् । तथा, समः प्लुषिणेत्याद्यपि भगवतः सर्वकारणत्वेन तत्तद्धर्मसम्बन्धाद् बोध्यं, नतु स्वातन्त्र्येण भगवति ते धर्माः सम्भवन्ति । चकारस्त्वैव विरोधाभासो व्याच्योर्धिकरणं चैकदेशिनः सम्पूर्णमिति बोधनायः ॥ १८ ॥

अतो जडजीवधर्माणां भगवन्पुपचारात् कथनं, निषेधस्तु मुख्य इत्येकदेशिमतं दूषयति ।

अम्बुवदग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

तुः पूर्वमतव्यावृत्त्यर्थः । न तथात्वं, ब्रह्मण उपचारेण जडजीव-  
सम्बन्धात् सर्वकामत्वादिकं न सम्भवति । कुतः ? अम्बुवदग्रह-  
णात् । यथा स्वच्छमम्बु प्रतिबिम्बं गृह्णाति, तथा धर्माः सर्वकामत्वा-  
दयो धर्मिणं भगवन्तं न गृह्णन्ति । स्वातन्त्र्यापत्त्या धर्मव्याघातात् ।  
सर्वाधारत्वेन ब्रह्मणस्तद्धर्मवत्त्वं तु स्वाश्रयुपगमविरुद्धम् । नच वेदे  
ग्रमाद्धर्मकल्पनं सम्भवति । अप्रतारकत्वात् सर्वज्ञत्वाच्च । अतः  
सर्वकामादयो ब्रह्मधर्माः स्वाभाविका एव, नतूपाधिसम्बन्धादौप-  
चारिकाः ॥ १९ ॥

सिद्धान्तेन विरोधं परिहरति ।

वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

ययैकस्यैवाकाशस्य करकादिष्वन्तर्भावाद् वृद्धिहासभाक्त्व-  
मेवमेवोभयसामञ्जस्याद् एवं तत्तदनुप्रवेशाद् ब्रह्मणोऽपि सर्वकामा-  
दयः सम्भवन्ति । नचैवं धर्माणामौपाधिकत्वप्रसङ्गः । जपाकुसुम-  
लौहित्यवदन्यधर्मत्वाभावाद् ब्रह्मधर्माणामेवान्यत्र प्रतिमानात् ॥ २० ॥  
अत्र हेत्वन्तरमाह ।

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

भगवति सर्वे विरुद्धा धर्मा दृश्यन्ते, अलपरिमाणो, महत्प-  
रिमाणम् । एवं बाल्यकिशोरायस्यास्त्रपि द्वयम् । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं  
नाम, व्यघातात् । चकारणोलून्नलयन्नादौ प्रत्यक्षेणैवोभयधर्मवत्त्वेन  
दर्शनं संगृह्यते । अतस्तद्वस्त्वेनादृशमिति मन्तव्यम् । नतः श्रुतिस्मृ-  
तिप्रत्यक्षैः सर्वविरुद्धधर्माभ्यत्ययेन ब्रह्मप्रतीतेन कश्चिद् विरोधः  
शङ्क्यः ॥ २१ ॥

एवं यस्तुस्वरूपविचारेण परमार्थतो विरोधं परिहृत्य युक्त्या  
परिहरति ।

प्रकृतेतावत्त्वं हि प्रतिपेधति ततो ब्रवीति



च भूयः ॥ २२ ॥

प्रकृतं यदेतावत्त्वं प्राकृतधर्मवत्त्वं तदेव प्रतिपेधति । श्रुतिः, न त्वलौकिकसर्वकामवत्त्वादिकम् । प्रतीतस्यैव प्रतिपेधवत्त्वादप्रतीतस्य चालौकिकधर्मवत्त्वस्य प्रतिपेधायोगात् । अस्थूलादिवाक्यैर्ब्रह्मणो जगद्वैलक्षण्यमेवोच्यते । नतु वेदोक्तधर्मा निषिध्यन्ते । अत्र प्रमाणमाह । ततो प्रवीनीत्यादि । यत्र वाक्ये धर्मान् निपेधति, पुनस्तत्रैव तान् विधत्ते, यतो धाचो निर्वतन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादौ । तस्माल्लौकिकधर्माणामेव प्रतिपेधो, न त्वलौकिकानामपीति श्लेषम् ॥ २२ ॥

एवं शब्दबलविचारेण विरोधं परिहृत्याथैवलविचारेण तत्परिहारायाधिकरणान्तरमारचयति । तत्र, न चक्षुषा गृह्यते, कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्, नापि धाचा, सर्वं वेदा यत्पद्मममनन्ति, अस्पर्शमगन्धमरसं, सर्वरूपः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिविरुद्धवाक्यानां दर्शनाद् वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् स्वतःप्रमाणभूतवाक्यद्वये एकस्य प्रामाण्यमन्यस्योपचरितार्थत्वं कल्प्यम् । तत्र कस्योपचरितायत्वमिति जिज्ञासायां प्रत्यक्षानुरोधेन पूर्वपक्षमाह ।

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

तद् ब्रह्माव्यक्तमेव भवितुमर्हति । यतः, आह हि श्रुतिप्रत्यक्षाभ्याम् । नेति नेतीत्यात्माऽप्राप्ता नहि गृह्यत इति । न हि गृह्यत इत्यनुभवं धृतिराह । नहि चक्षुषा वा मनसा वा कस्यापि दर्शनमस्ति । सर्वरूपत्वे तु ब्रह्मणः सर्वेषां दर्शनं स्यात् । अतो धर्मप्रतिपादकानि वाक्याण्युपचरितार्थान्येवेति प्राप्ते ॥ २३ ॥

उच्यते ।

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपिः पूर्वपक्षिगर्हणे, यतोऽसौ मूर्खः संराधने नश्यत्प्रकारक-सेवायां भगवत्तांवे जाते द्रष्टुं शक्यते । अस्मात्किञ्चिद्विधानयोगाद्धेहि, मत्तया त्यनन्ययेत्यादि, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेनान्युक्तः । किञ्च, ततस्तु तं पश्यते निष्कलं प्यायमानः, अनेक्याद्दृश्यकप्रनेत्रं पश्या-

मीत्यादिना सगुणनिर्गुणं च रूपं दृश्यत्वेनोच्यते । अतः प्रत्यक्षानु-  
मानाभ्यां संराधकस्य स्वानुभवो, ध्रुवादीनामनुमापकत्वात् त-  
ज्ज्ञानमनुमानं ताभ्यां, श्रुतिस्मृतिभ्यां वा ग्रह्य साकारमनन्तगुणपूर्णं  
चेति, नाव्यक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

इममेव सिद्धान्तं प्रकारान्तरेण स्थिरीकर्तुमधिकरणान्तरमार-  
चयति । तत्र सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षद्वयमाह ।

प्रकाशादिवचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्य-

भ्यासात् ॥ २५ ॥

ननु प्रत्यक्षानुरोधेन ग्रहण उभयरूपं च न सम्भवति । अत-  
स्तन्निपादकवाक्यानां वस्तुशक्त्या निर्णय उचितः । तत्र यथा प्र-  
काशजलसुवर्णानां सूर्यचन्द्रमणिप्रकाशादिषु हिमनतकुण्डादिजले-  
षु सुवर्णे चानेकविधरूपस्य दृश्यमवनेऽपि नानेकविधत्वमङ्गीक्रि-  
यते, एकरूपत्वेनैव तेषां निर्णय्यात् । तथा ग्रहणोऽप्यवैशेष्यमङ्गी-  
कर्तव्यम् । ननु साक्षात्कारानुरोधेन ग्रहाणां तावन्तो धर्मा अङ्गी-  
क्रियन्त इत्याशङ्काद् । प्रकाशश्च कर्मणि । भगवतः प्रकाशस्तु तपः-  
प्रणिधानादिकर्मणि भवति । तत्र तु भक्तेच्छानुरोधाद् यथाकामं  
प्रकटीभवतीति स प्रकाशो वस्तुनिर्णायको न भवनीत्यर्थः । चकारे-  
णाप्रकाशाऽन्यथा प्रकाशश्च भवति, तदप्यभ्यासात् । बहुवारमनेक-  
रूपेण प्रकटीभवति । अतोऽनेकरूपदर्शने न वस्तुनिर्णायक भव-  
तीति भावः ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतोऽभ्यासादनन्तेन रूपेणाविर्भावः । नह्येक वस्तु स्वनो-  
ऽनेकाविधं भवति । तथा सति लिङ्गं विग्रह एव भवति, न स्वरूपमा-  
हीत्यनेन, यद्यस्त्रियात् उदगाय विमाययन्तीति प्रमाणं सूचितम् ।  
अतः श्रुतेः प्रत्यक्षस्य वा निर्णायकत्वान्तिस्त्वममेव ग्रह्येति प्राप्ते ॥ २६ ॥  
उच्यते ।

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । नहि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयो युक्त्या कर्तुं शक्यः । शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपनिर्णयः शब्देनैव भवति । अत उभयव्यपदेशाद् निर्गुणत्वेनानन्तगुणत्वेन सर्वविबुद्धधर्माश्रयत्वेन व्यपदेशादुभयरूपं ब्रह्म ज्ञेयम् । तद्युभयमपि वास्तविकं नित्यम् । गुणानामपि तदात्मकत्वेन निर्गुणत्वम् । आश्रयाश्रयिभावरूपेण स्फुरणात् सविशेषमपि । तन्वेकस्य कथमनेकया भानं, तत्राह । अदिकुण्डलवत् । यथैक एव सर्प ऋजुरनेकाकारः कुण्डलश्च भवति, तथा ब्रह्माप्यचिन्त्यशक्त्या सर्वप्रकारं भक्तेच्छया तथा स्फुरति । अतः प्रमाणासिद्धसकलविबुद्धधर्माश्रये भगवति, न कापि श्रुतिरुपचरितार्थेति सिद्धम् ॥ २७ ॥

एवं धर्मिस्वरूपविचारेण ब्रह्मणो निरुद्धमकत्वं सधर्मकत्वं च स्थापयित्वा धर्मस्वरूपविचारेणैवैव स्थापयितुमधिकरणान्तरमाह । तत्र धर्माः किं ब्रह्मणो भिन्नास्तत्कार्यरूपा उत ब्रह्मैवेति संशये, लोके कार्यस्यैव पटरूपादेस्तद्धर्मस्यव्यपदेशात् तन्नित्यतायां प्रमाणाभावात् स्वामाधिकत्वेन नित्यत्वात्कौ, एकमेवाद्वितीयमिति धुनिविरोधाच्च धर्माः प्रपञ्चवत् कार्याः, तथाच ब्रह्म निरुद्धमकमेवेति प्राप्ते, उच्यते ।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । यथा प्रकाशाश्रयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न भिन्नाः पृथक्स्थित्यभावात् । नापि प्रकाशः सूर्य एव । सूर्यस्य प्रकाशभेदेन प्रतीतेः । अनन्तब्रह्मत्वेनादशमिति मन्तव्यम् । तत्र हेतुः । तेजस्त्वात् तेजःशब्दवाच्यत्वाद्, अथ यदतः परो दिवो ज्योतिरित्यादिना । अतो ब्रह्मधर्माणामपि चिद्रूपत्वेन स्वरूपानतिरेकात् कार्यत्वेनानित्यत्वमिति ज्ञेयम् । तस्माद् यथाधुतमेव ब्रह्म सधर्मकं निरुद्धमकं चेति सिद्धम् ॥ २८ ॥

पूर्वोक्तकदेशिमतेनाप्युभयवाक्यमभाधानमाह ।

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

अथवा, अरूपवदेव दीप्त्यादिपञ्चमूल्या यः पूर्वमेकदेशिमतेन सिद्धान्त उक्ता, निरुद्धमकमेव ब्रह्म सर्वकामादिधर्मनिरूपणं तूपचारादिति नष्टा ब्रह्म ज्ञेयम् । अत्रापमाशयः । उपपत्त्योपपत्त्या च द्वेधा ब्रह्मस्वरूपविचारः । तत्र सिद्धान्तिमतेनोपपत्त्या विचारे धर्मिप्राहक-

## ३ अध्याये २ पादः ।

प्रमाणभूतैरपनिषद्वाक्यैर्योऽहं ब्रह्म बोध्यते सधर्मकं निर्द्धर्मकं च तादृ-  
शमेव तद्वस्तूपपद्यते । अन्यथाकल्पनस्य कल्पनामात्रत्वात् । एकदेशि-  
मतेन तूपस्या विचारेप्रथमं ब्रह्म निर्द्धर्मकमेव । ततो, बहु स्यामितिस्-  
टीच्छया प्रथमं ब्रह्म धर्मरूपेण भवति । ततः क्रियादिरूपेण प्रपञ्चरूपे-  
ण चेति । अनया रीत्याऽपि ब्रह्मस्वरूपमुभयात्मकं सिद्धयति । अन्यथै-  
कतरथुतिषाधः स्यात् । धर्माणां नित्यत्वं तु ब्रह्मात्मकत्वादेवं श्रेयम् ।  
अयं भावः । निर्गुणमेव ब्रह्माङ्गीकर्तव्यम् । अत्र न विवक्षामः । किन्तु  
केवलनिर्गुणात्वे सृष्टिप्रक्रियायन्धमोक्षव्यवसादीनामनुपपत्तिरस्ति ।  
ननु प्रनिषिष्येनैव समाधेयमिति चेदुच्यते । नहि निर्द्धर्मकस्य प्रति-  
पिष्यं सम्भवति । लोके कुत्रापि तथाऽदर्शनात् । तस्मादचिन्त्यतद-  
भिन्नशक्त्या सगुणमपि स्वरूपं धाम्नाधिकमेवाङ्गीकर्तव्यम् । तदेव-  
सृष्टिसमये गुणानाविष्कृत्य सृष्टिं करोति । ननु सधर्मकत्वे, एकवि-  
ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञामङ्गः स्यादिति चेदुच्यते । गुणाः स्व-  
स्वरूपान्तात्पन्तं भिन्नाः । तस्मात् तेषामपि तत्स्वरूपत्वेनैकविज्ञानेन  
सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापि सुष्ठैव । अतो न कोऽपि दोषः शङ्काः । मत-  
द्वयमपि सुत्रकारमममतमित्युपगम्यस्तम् ॥ २९ ॥

एकदेशिमते उपपत्त्यन्तरमाह ।

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

एकमेवाद्वितीयं प्रकृतिध्रुतापेकमेवेत्येवकारेणान्यनिषेधप्राप्ता-  
द्यद्वितीयमितिप्रतिषेधाद्धर्मप्रतिषेधोऽपि गम्यते । पेक्षनेतिकथना-  
द्धर्माणां पुनरभिप्यक्तिः । यकारेणैकप्रत्यविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रति-  
ज्ञा संगृहीता । अतो ब्रह्मणि न कोऽपि विरोधोऽस्तीति सिद्धम् ॥ ३० ॥

एवं धर्मधर्मिष्विरोधं परित्यज्य ब्राह्मणो धर्म्यन्तरपरिदाराया-  
धिकरणान्तरमात्मते । तत्र पूर्वेपद्यः ।

परमतः सेतून्मानसम्यन्धमेदव्यपदेशोभ्यः ॥ ३१ ॥

अतो ब्रह्मणोऽपि परम् शब्ददुष्टकृष्टमिति । तत्र चत्वारो वैदिक-  
देवयः । अथ य आत्मा न सेतुर्बिभृजितिर्ति सेतुव्यपदेशः । तत्र पा-  
राविज्ञानरत्नार्थं सेतुव्यपदेशात् तद्विज्ञानान्तर प्राप्यस्यैव कारणान् फ-  
लागमकमप्यत्र विशिद्भीतिं दायतेः तथा, यावत् यावमाकाशनाया-

नेपोऽन्तर्द्वय आकाश इत्युन्मानव्यपदेशः । तेन परिच्छेदो निरूपितः ।  
 तथा । उभावस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते इत्याधाराधेयस-  
 म्यन्धो निरूपितः । तथा, य एषोऽन्तर्घादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते,  
 य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यत्रादित्याक्षिसितयोः पुरुषयोः  
 परस्परं धर्मातिदेश उक्तो धर्मभेद एव सम्भवति । धर्मैक्ये तु स  
 एवायमित्युच्येत । अतोऽस्य देशकालवस्तुस्वरूपपरिच्छेदाद्यनुविध-  
 परिच्छेदरहितं फलरूपमन्यत् किञ्चिदस्तीति प्राप्ते ॥ ३१ ॥

उच्यते ।

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । ग्रहणि संसारसागरोत्तरणोपायत्विसामा-  
 न्यात् सेतुस्वपदेशः । निर्लेपायाकाशव्यपदेशः । कामादिदोषाय चतु-  
 स्पात्रमुक्तम् । अमृतत्वाय षोडशकलत्वं निरूपितम् । अवुलंभाय  
 सव्यन्धकथनम् । दिव्यत्वज्ञापनायाक्षिसिते आदित्यधर्मातिदेशः ।  
 अनो गुणार्थमेव सेतुत्वादिवचनं, ननु तद्वतदोषार्थम् । अतो नातः  
 परमस्यदस्तीति मन्तव्यम् ॥ ३२ ॥

तद्यन्वसमानत्वेन कथनं किमर्थमित्याशङ्क्याह ।

बुद्धयर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

तथा व्यपदेशो बुद्ध्यार्थो दानार्थः । तथोपासनार्थमित्यर्थः ।  
 अयुक्तत्वमापद्वा दृष्टान्तमाह । पादवदिति । यथा भूतादीनां पाद-  
 त्वज्ञानमुपासनार्थं तथेदमपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु स एवायमित्यतिदेशोऽप्यक्षिसितस्य दिव्यावसिद्धौ धर्मा-  
 तिदेशस्य वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य, तथोक्तौ समानधर्मज्ञानं न स्यादित्यत  
 हेतुमाह ।

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

यथा, यदादित्यगतं तेज इतिवाक्यादादित्यचन्द्राग्निगततेज-  
 समैक्ये स्थानमेवात् समानधर्मवत्त्वं नास्ति, तथा प्रकृते तथोक्तौ  
 दिव्यमित्यावपि धर्मभेदः स्यादतो धर्मातिदेशः । आदिपदाद् यथैक-  
 स्वेव फालसोपाधिविशेषेदमन्यत्वादुत्तरायणाशुभदृष्टधर्मवत्त्वं, दक्षि-

आयनाद्यपकृष्टधर्मवत्त्वं, तथेत्यपि दृष्टान्तः संगृह्यते ॥ ३४ ॥  
किञ्च ।

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

ब्रह्मणः परस्य निश्चिलप्रमाणविरोधादनुपपत्त्या ब्रह्मैव परम-  
काष्ठापन्नं फलरूपं चेत्युपपन्नमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

न तत्समस्याऽधिकश्च दृश्यत इति श्रुत्याऽन्यप्रतिषेधादन्य-  
कल्पना निर्मूला । सेतुत्वादिकथनं तूक्तमेव ॥ ३६ ॥

अथ प्रकरणमुपसंहरन् फलितायमाह ।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन ब्रह्मणोऽन्यस्य परत्वेनिरासेन, आयामशब्दादिभ्यः, आ-  
काशवत् सर्वगतश्च नित्यः, ज्यायात् दिवो ज्यायानाकाशात् तेनेदं  
पूर्णं पुनरेव सर्वं, सर्वतःपाणिपादमित्यादिव्यापकत्ववाचकश्रुति-  
स्मृतिवाक्येभ्यः साक्षात्सर्वगतप्रतिपादकेभ्य एव सर्वगतत्वं सिद्ध-  
ति, नतु कानादानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः । तस्माद् ब्रह्मणि  
श्रुतिरेव प्रमाणमन्यत्राश्रयुच्चयमात्रपर्यवसेन्न, सिद्धसाधनत्वादिति  
भावः ॥ ३७ ॥

एवं भगवतः सर्वोत्तमस्वरूपेणोत्तमाधिकारिणां भजनी-  
यत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वा फलप्रेप्सूनां भजनप्रयोजकं फलदातृरूपं  
निरूपयति ।

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

अत ईश्वरादेवैहिकं पारलौकिकं वा फलं भवति । उपपत्तेः,  
सर्वस्य वशी सर्वशेषान इति श्रुतौ वस्तुमात्रेशिद्वत्त्वोक्त्या तस्य फ-  
लदातृत्वोक्तः । अन्यस्य त्वन्यदीयपदार्थदाने सामर्थ्यासम्भवान्न,  
दातृत्वं सम्भवतीति भावः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदान इत्यादिश्रुतौ,

चकारेण, सुखं दुःखं भवो भाव इत्यारभ्य, भवन्ति भावा भूतानां  
मत्त एव पृथग्विधा इति स्मृतौ भगवतः सर्वफलदातृत्वं श्रूयते-  
ऽपीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते ।

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

अत एव, श्रुतेत्यादिहेतोरुपपत्तेश्च जैमिनिः कर्मवादी धर्मं यागा-  
दिकं फलदातृत्वेन मनुते । अयं भावः । कर्मणः फलदातृपक्षेऽप्युप-  
पत्तिश्रुती तुल्ये । एवञ्च भगवतोऽपि फलादिदाने कर्मसापेक्षत्वे अ-  
समर्थत्वम् । नैरपेक्ष्ये तु कर्मविधिवैयर्थ्यं, वैयर्थ्यनैर्घृण्यप्रसक्तिश्च ।  
अतः कर्मणैव फलम् । ईद्वरस्य फलदातृत्वबोधकवाक्यानि त्वयं-  
वादत्वेन नेयानीति प्राप्ते ॥ ४० ॥

उच्यते ।

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुः पूर्वपक्षनिरासे । वादरायण आचार्य इतः पूर्वमुक्तमीश्वर-  
मेव फलदातृत्वेन मनुते । कुतः? हेतुव्यपदेशात् । एव एव साधु कर्म  
कारयतीति श्रुतौ फलदानेच्छयेश्वरस्यैव कर्मकारणे हेतुत्वेन क-  
थनात् । वैयर्थ्यनैर्घृण्यपदोपस्थात्मासृष्ट्या परिहरणीयः । कर्मद्वारा  
फलदानान्न कर्मविधिवैयर्थ्यम् । ननु स्वतः फलदानसमर्थस्येश्वर-  
स्य फलार्थं कर्मकारणे को हेतुः, कार्यवैचित्र्यं च कथमित्याद्याशङ्का  
तु, कृतप्रयत्नापेक्षस्त्वितिसूत्रे निरस्ता । अतः फलार्थिभिरपि भगवानेव  
सेव्यो नान्य इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति धीमद्विष्णुवृत्तौ मरीचिकाप्यायां तृतीयाध्यायस्य  
द्वितीयः पादः ॥

## तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तैरनेकरूपनिरूपकैः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तादृशं ब्रह्म ।  
कुतः । चोदना विधिवाक्यं, तस्याविशेषात् । यथा ज्यातिष्टोमे  
शाखाभेदेन धर्मभेदेऽपि ज्यातिष्टोमविधेरेकरूपत्वात् तदेकत्वं, तथा-  
ऽत्रापि शाखाभेदेष्वनेकधा एकमेव ब्रह्म निरूप्यते । शाखान्तरोक्त-  
धर्माणामसति बाधे उपसंदायत्वात् ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु धर्मभेदादेकत्वं नास्तीति चेत् तत्राह । एकस्यामपि, य-  
थैकस्यामप्यतिरात्र्यक्तौ षोडशिग्रहणाग्रहणरूपधर्मभेदेऽप्यतिरात्रं-  
न भिद्यते, तथाऽत्रापि धर्मभेदो धर्मिभेदको नैत्यर्थः ॥ २ ॥

नन्वेवं सति शाखाभ्तीयधर्मा उपसंहृतव्याः स्युः । तथाऽव-  
तारान्तरेऽवतारान्तरधर्मा अपीत्याशङ्क्याह ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेऽधिकाराच्च

सर्वत्रच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायस्य वेदस्य सम्यग्धी यः समाचारः सोमयागाद्यात्म-  
कस्मिंस्तथात्वेन स्वस्य शाखोक्तप्रकारेण नियमोऽन्यूनाधिककर-  
णलक्षणाऽस्तीति शेषः । कुतः । तत्तच्छाखिनां स्वस्वशाखोक्तप्रकारे-  
णैव कर्मकरणोऽधिकारात् । न्यूनाधिककरणो, यदस्य कर्मण इति दो-  
षश्रवणाच्च । ह्यष्टान्तेनाप्येतत् साधयति । सर्वत्र । यथा सद्या होम-  
विशेषा आगवर्णिक्तानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते, नान्येषां, तथेत्यर्थः ।  
उपासनायामपि रामकृष्णादिरूपेषु तत्तद्रूपोपासकस्य तत्तदवतार-  
धर्मा एव भावनीया, न त्ववतारान्तरधर्मा अपि । ब्रह्मणः सर्वधर्म-  
रवेऽपि तदवतारे तेषां विरुद्धधर्मत्वाच्च ॥ ३ ॥



दर्शयति च ॥ ४ ॥

अवतारान्तरधर्माणामवतारान्तरभक्तस्य खोपास्ये विरोधा-  
दनुपसंहर्तव्यत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्मवत्त्वाद् वेद्यकत्वेन विद्यातामे-  
कत्वं, सर्वं वेदा यत्पद्मानमनस्तीत्यादिना दर्शयति । चकाराद् भेद-  
दर्शननिन्दां, यदा ह्येवैष इति श्रुत्युक्तां दर्शयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु स्वाध्यायस्येति सूत्रेऽवतारान्तरेऽवतारान्तरधर्माणामनुप-  
संहार इत्युक्तम् । श्रीरामोपनिषत्सु, यो वै ये मत्स्यकूर्माश्चतारा  
इत्युक्त्वा श्रीरामे, तथा श्रीभगवति, नमस्ते रघुवर्यायेत्यादिषु श्रीकृष्णे-  
ऽवतारान्तरधर्माणामुपसंहारः कथं दृश्यत इत्याशङ्क्याह ।

उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिशेषवत् समाने च ॥ ५ ॥

इदं सूत्रं योगविभागेन सामान्यविशेषोपासकपरं योज्यम् ।  
तथाहि । नमस्ते रघुवर्यायेत्यादिषु य उपसंहारः, स त्वर्थस्य भगव-  
द्गुणस्योभयप्राप्त्यवनारक्ष्येऽपि धर्मभेदाच्छुद्धब्रह्मोपासकानां, त-  
दभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायेन धर्माणां भेदाभावेन विरोधमाना-  
ऽसम्भवात् सर्वधर्माणामुपसंहार इत्यर्थः । च पुनरेकान्तिभक्तानां तु  
समानधर्मविशेषं विधिशेषवत्तत्तदवतारोपासनविध्युक्तप्रकारवद-  
विरुद्धधर्माणामुपसंहार इत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्माणां, तेषु समानत्वा-  
भावात् ॥ ५ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

ननुपसंहारो धर्माणां भेदे सति भवति । तथाच भिन्नानां  
तेषां ब्रह्मणा भेदे स्वीकृतेऽनेकरसानां तेषामेकरसब्रह्मत्वस्वरूपत्वे  
ब्रह्मणोऽन्यथात्वं स्यात् । शब्दाद् एकारत्वेकरसत्वनिरूपकश्रुतेर्ब्रह्मण  
एकरसत्वानिरूपकश्रुतेर्ब्रह्मण एकरसत्वेत निरूपणात् तद्विरुद्धमन्य-  
थात्वमनेकरसत्वं स्यात् । ब्रह्मण एकरसत्वे चाद्वीक्रियमाणेऽनेकरस-  
धर्मभेदा न स्यादिति सूत्रार्थेनाशङ्क्य परिहरति । न अविशेषात् ।  
ययैकरसत्वं ब्रह्मणः श्रुतितो निर्णयिते, तथा श्रुतित एव विरुद्धधर्म-  
वत्त्वेन निर्णयविशेषात्तदर्थः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण समाधत्ते ।

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

ज्ञानप्रकरणे ज्ञानिनं प्रत्येकरसमवृक्ष्यमप्राह्यमिति निरूपयति  
भ्रुतिः । भक्तिप्रकरणेन भक्तियोगस्य बहुविधत्वाद् भक्तानुभवभेदेन  
मिन्नमिन्नप्रकारेणाद्यवर्णोपनिषदि निरूपयति । एवं प्रकरणभेदात्  
स्वरूपस्यान्यथात्वं नास्तीत्यर्थः । तथाच ज्ञानिनः सर्वत्रैकरसत्वेन  
मानात् सर्वधर्माणामुपसंहारः । उत्तरतापिन्यां ज्ञानिप्रकरणे उपसं-  
हारोक्तः । भक्तस्य स्वनेकरसत्वेन मानात् तदसाधारणधर्माणामे-  
वोपसंहार इति व्यवसितविफल्पाश्रयेण वा समाधानम् । अत्र ह-  
द्यान्तः । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा परोवरीयस्त्वानामकप्रतवि-  
द्योवस्य दीक्षाप्रकरणे पठितत्वाद् दीक्षासहितस्यैव परोवरीयस्त्वम् ।  
तां विनोक्तरीत्या मते तु न परोवरीयस्त्वम् । तथाऽप्रापीत्यर्थः ॥७॥

ननु ज्ञानिभक्तयोरपि प्रज्ञोपासकत्वरूपसंज्ञाया एकत्वात्  
तयोः प्रकरणभेद एव नास्तीति संश्लेषत्वात् पूर्वसुबोक्तव्यवस्थाऽनु-  
पपन्नेत्याशङ्क्य परिहरति ।

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उपास्वप्रमाण एकत्वाद्युपासकस्यापि प्रज्ञोपासकत्वसंज्ञाऽवि-  
शिष्टेति सर्वधर्मोपसंहारः स्यादिति चेद्, एतच्छङ्कोत्तरं पूर्वमेवोक्तं  
न वा प्रकरणभेदादिति । एकान्तभक्तस्य तत्स्वरूपैकनिष्ठत्वेन तत्र  
भक्त्यतिषयेनान्यधर्माणामनुपसंहारः । अनेकान्तभक्तस्य तु साधार-  
णप्रकारेण धीरामादिस्वरूपेषु प्रज्ञत्वेन ज्ञानात् सर्वधर्मोपसंहारे  
पाधकामाद्यद्वयुक्तमित्यर्थः । संश्लेषत्वेऽप्यान्तरनिष्ठाभेदाश्लेषक-  
पाननेत्यर्थः । संश्लेषत्वस्याप्रयोजकत्वमत्र । अस्ति तु तदपि । परो-  
वरीयस्याद्युपासनेन मिन्नेपूत्रीषोपासनेतिसंश्लेषत्वेऽपि यथा धर्म-  
भेदस्तथाऽप्रापीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु पास्वरूपेषु पादययोगादिरूपा अवस्था उच्यन्ते । एवञ्च  
विप्रदे म्यूनाधिकमायान्मध्यमपरिमाणप्रसक्त्या सन्निधानन्दरयमनु-  
पपन्नमित्याशङ्क्याह ।

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

सर्वतः पाणिपादान्तमित्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकं ब्रह्म, सर्वरस इति श्रुत्या रसात्मकं च यादृग्रूपेण भक्तानां सम्यगलीला-  
सानुभवो भवति तादृग्रूपं प्रकटीकृत्य विहरतीति नोक्तदोषः । तद्व-  
त्स्वैव प्रमाणसिद्धं तादृशमिति मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

ननु लीलाया नित्यत्वेन तत्सम्यग्निधमक्तानामपि नित्यत्वादेक-  
स्य भक्तस्यानेकलीलासम्यग्बन्धोऽनुपपन्नः । तथात्वे तु लीलाया अनि-  
त्यत्वं स्याद् भक्तस्य चाऽनेकत्वम् । तदुभयमपि प्रमाणविरुद्धमि-  
त्याशङ्क्याह ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

लीलासम्यग्निधसर्वपदार्थानां भगवता सहोऽभेदादन्यत्राग्नि-  
मलीलायामपि इमे एव भक्ता, न त्वन्ये । एवं लीलासम्यग्निधनां  
भगवद्गुणत्वाद् भगवन् इव व्यापकत्वेनैकस्यैव सर्वलीलासम्यग्निधत्वं  
न विरुद्धमिति भावः । एतेन सच्चिदानन्दात्मकसर्गादिलीलाया अपि  
भगवल्लीलात्वेन नित्यत्वाद् तत्सम्यग्निधजीवानां विसर्गलीलासम्यग्नि-  
धत्वं न स्यात् । तत्सम्यग्निधत्वे तु लीलाया अनित्यत्वं स्यादित्याशङ्का  
परिहृता । तत्रापि सर्वाभेदात् सर्गादिलीलामध्यपातिनां सर्वेषां जी-  
वानां पदार्थानां च ब्रह्मणा सहोभेदाद् ब्रह्मणश्चेकत्वाद् व्यापकत्वाच्च  
पूर्वलीलातोऽन्यत्र उत्तरलीलायामपि इमे पूर्वलीलासम्यग्निधन एव  
पदार्था जीवाश्चेत्यर्थकथनात् । तदुक्तं निबन्धे, व्यापकत्वधुतिसिद्धस्य  
भगवत्त्वेन युज्यत इति ॥ १० ॥

ननु यथा लीलास्थितजीवानां भगवदभिन्नत्वेन व्यापकत्वमु-  
क्तं, तथा साधकजीवानामपि ब्रह्मांशत्वेन भगवदभिन्नत्वात् पूर्णान-  
न्दादिधर्मवत्त्वं स्यात् । नच तेषां तद्वत्त्वं यक्तुं शक्यम् । दुःखनाशार्थं  
भगवत्प्रार्थनदर्शनादित्याशङ्क्याह ।

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दादयः प्रधानस्य भगवन् एव धर्मा, न तु जीवस्य । भ-  
गवदभेदादेव ते धर्मा जीवे आविर्भवन्ति । साधकजीवानां तु भगव-  
दभेदात्पूर्वार्था पूर्णानन्दादिभगवत्तत्त्वाविभावाभावाद् दुःखस्फूर्तिः ।  
अतस्तन्नाशार्थं भगवत्प्रार्थनं तेषां युक्तमेव । श्रीभगवता सार्द्धं जीवा-

नामभेदप्रकारस्तु श्रीकृष्णचैतन्यमतेऽप्येवम् । तथाहि चैतन्यगुणो-  
द्देशदीपिकायां धामपरिकरपरिच्छदमक्तशक्तिस्वरूपैः कृष्णस्य प-  
ञ्चतत्त्वात्मकत्वं निरूपितम् । सन्दर्भेऽपि, एकमेव तत्त्वं चतुर्धा  
विराजते स्वरूपतद्वैभवजीवप्रधानरूपेणेत्युक्तम् । अत्र वैभवशब्देन  
धामपरिकरपरिच्छदमक्तशक्त्यादीनां ग्रहणं श्रेयम् । तेषामपि तत्त्व-  
तो व्यतिरिक्तत्वाभावात् । अतोऽनादित एव तत्तत्परिकररूपेण वि-  
राजता भगवता सार्द्धं भक्तानामभेदः । अतो यावत्पर्यन्तं साधक-  
भक्तस्य सिद्धदेहात्मकेन भगवता सार्द्धमभेदो न स्फुरति, तावत्  
पूर्णानन्दस्फूर्तिः स्वस्मिन् भवति । पूर्णानन्दादिधर्माणां भगवद्धर्म-  
त्वात् । पूर्वोक्तप्रकारेण भगवदभेदस्फूर्तौ तु ते धर्मा जीवे स्रत आ-  
विर्भवन्ति । जीवस्य चाक्षरांशत्वादक्षरस्य गणितानन्दरवाद भगव-  
दभेदस्फूर्तिं विना जीवे पूर्णानन्दास्फूर्तिर्युक्तैवेति श्रेयम् । सच्चिदा-  
नन्ददेहानां पूर्वसिद्धत्वं तु, अव्यक्तमूलं भुवनाङ्घ्रिपेन्द्रेतिश्लोकसु-  
बोधिण्यामुक्तम् । सन्दर्भेऽपि, वैकुण्ठेऽनादिभूता एव सच्चिदानन्द-  
मया वेदा वर्तन्ते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

ननु प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामपि प्रधानधर्मत्वाऽविशेषात्तेषा-  
मप्युपसंहारः कर्तव्य इत्याशङ्क्याह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः । कुतः । प्रियमोदाद्युपचयापचयौ हि  
भेदे सम्भवतः । अन्तःकरणशुद्धितारतम्येन ह्यानन्दे प्रियत्वमोदत्वा-  
दयो धर्मा उपचयापचयभेदेन भासन्ते । यस्य त्वन्तःकरणशुद्धि-  
जाता, तस्य तु निर्भेदमेकरसमखण्डमानन्दात्मकमेव ग्रह्य भासते ।  
अतो न शुद्धाभेदज्ञानिनां प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः ॥ १२ ॥

ननु निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणधर्माणामनुपसंहारे तद्धर्माणां त्यागः  
स्यादित्यत आह ।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे विरुद्धधर्मा यजनायत्वमत्स्यत्वरघुवर्षत्वादयः, अर्थस्य  
ग्रहणः सामान्याद् धर्मिरूपेणोपसंहार्यो, न तु धर्मरूपेण । यथा  
रघुवर्षादिधर्माणां धर्मिरूपत्वेन अर्थस्य सामान्यान्मत्स्यादिपूपसहा-

रः । तथा निराकारे ब्रह्मणि भाकारत्वादयः, पुरुषे शृङ्गपुच्छत्वादयो धर्मो नोपसंहार्योः, किन्तु धर्मिरूपा एव त इति. बोध्याः ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आध्यानाय हि गुणानामुपसंहारो यावता ध्यानसिद्धिस्ताव-  
तामेव गुणानामुपसंहारः । अन्येषां तु प्रयोजनाभावान्नोपसंहारः ।  
तथा भक्तिमार्गीयाणां शुद्धान्तःकरणानामन्तःकरणशुद्धिरूपप्रयो-  
जनस्याभावान्न पक्षपुच्छादीनामुपसंहारः । तावता परोक्षनादेनोक्त-  
प्रियत्वादिनैव ध्यानसिद्धेः । एकान्तश्रीरामभक्तस्यापि श्रीरामोपा-  
सनोक्तधर्मेरेव चारिताध्यै न भक्त्युपासनोक्तधर्माणामुपसंहारः ।  
कुतः । प्रयोजनाभावात् । यथा निर्गुणोपासकस्यापि स्वरूपेणैव चा-  
रिताध्यै न सर्वेषां गुणानामुपसंहारः ॥ १४ ॥

आनन्दादीनां धर्मिरूपेणोपसंहारे पक्षादीनामनुपसंहारं हेत्व-  
न्तरमप्याह ।

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

आनन्द आत्मेत्यनेन आनन्दस्यात्मत्वेन कथनात् तेषामप्या-  
नन्दरूपत्वादात्मस्वरूपेणैव मोदप्रमोदादीनामुपसंहारः कर्तव्यो, न तु  
पक्षपुच्छादिरूपेण, न बोधययापचयरूपेण, न वा भेदेन । किन्त्वा-  
त्मरूपेणैवोपसंहर्तव्याः । अनेन निर्गुणोपासकैरानन्दादीनां धर्म-  
त्वेनोपसंहारेऽनुपपत्तिः परास्ता । आनन्दस्यात्मरूपत्वेन कथनाद्  
धर्मरूपत्वाभावात् ॥ १५ ॥

ननु तैत्तिरीयेऽन्नमयादिष्विषानन्दमयेऽपि, तस्यैव एव शा-  
रीर आत्मन्युक्तम् । शरीरागमिमांसी शरीरो जीव एव । अयं, आन-  
न्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति ब्रह्मत्यकथनादात्मन्यस्य जीवत्वमपि न  
यक्तुं यक्ष्यमन आनन्दादयोऽपि धर्मरूपा एवेति पूर्वमुक्तमात्म-  
स्य धर्मिरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह ।

आत्मगृहीतिरितरवदुचरात् ॥ १६ ॥

मयैव एव शागीर आत्मेति यदितरवद् आत्मगृह्णानिरन्त-  
यादिध्यात्मप्रदणं, तदुचरात् सर्वेऽप्य उचर आत्ममयत्वस्माद्धं-

तोः । तथाचाश्रममयादिष्वन्वानन्दमयस्यात्मत्वेन कथनात् तत्प्रकारे-  
णानन्दमयेऽपि, तस्यैव एव शारीर आत्मेतिकथनादानन्दमयस्य प-  
रमकाष्ठापन्नत्वेन ततोऽतिरिक्तब्रह्मणोऽभावात् जीवत्वमित्यर्थः ॥१६॥

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

तन्वन्नमयादिष्वन्योऽन्तर आत्मेतिकथनात् प्रत्येकं भिन्नैष्व-  
न्नमयादिषु शारीर आत्मा जीवः शरीराभिमानी भिन्नो भिन्न उ-  
च्यते । आनन्दमये तु या तपोक्तिः सा तु तस्यान्वयाद् व्यापकत्वेन  
सर्वत्रान्वयात् सम्यग्ब्रह्मन् तु जीवत्वेनेति सूत्रार्द्धेनाशङ्क्य परिहरति ।  
स्यात् । आनन्दमय एवाश्रमयादिशरीराभिमानी स्यात्तु भिन्नो  
जीवः । कुतः । एव हेतुस्येवकारेण तस्यैवात्मत्वेनावधारणाग्निहो-  
षादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु तैश्चरीयोपनिषत्सु, नस्माद्धा एतस्मादित्याकाशादिसहा-  
भूतसृष्टिमुक्त्वाऽग्रे, ओषधीऽयोऽन्नम् अन्नात् पुरुषः स वा एव पु-  
रुषोऽन्नरसमय इत्युक्तम् । भागं यथा विद्यायामपि, अन्नं ब्रह्मेति व्यजा-  
नादित्युक्तम् । तत्र, स वा एव पुरुष इत्यत्र, स एवेति प्रत्यभिज्ञाना-  
दन्नकार्यात्मक एव पुरुषः प्रतीयते । अग्रे तस्य ब्रह्मत्वेन ज्ञानकथनं  
तूपासनार्थमित्याशङ्क्याह ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

अन्नकार्यभौतिकपुरुषस्याख्यानात् कथनाद् ब्रह्मत्वेन ज्ञान-  
विषयं, स वा एव इत्यनेन प्रतिपाद्यमपूर्वं तस्यैवाध्यात्मिकरूपं च-  
दति श्रुतिरित्यर्थः । आध्यात्मिकपुरुषरूपनिरूपणात्, स वा एव इति  
न प्रत्यभिज्ञानम् । आधिभौतिकाध्यात्मिकभेदस्य स्पष्टत्वादित्य-  
र्थः ॥

अथवा, पृहदारण्यके, आत्मेत्येवोपासीतेत्युपक्रम्य तस्य सर्व-  
श्रयः प्रियत्वमुक्त्वाऽग्रेऽन्यस्य प्रियत्वं निराकृत्य, ईश्वरो हि तथा  
स्याद् आत्मानमेव प्रियमुपासीतेति पठितम् । अत्रात्मपदेन  
जीवात्मनः प्रियत्वेनोपासनं विधीयते, उत ब्रह्मण, ईश्वरपदादिति  
संशये, यथा श्रुत्यन्तरे पुत्रादीनामौपाधिकप्रियत्वकथनाज्जीवात्मन  
एव प्रियत्वमुच्यते तथेहापि प्रतीतेर्जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासतो-

केति प्राप्ते, उच्यते । कार्याख्यानादिति । प्राणान्नेव प्राणो भवतीत्यादिपूर्वश्रुतावेकस्यैवात्मनः सर्वेन्द्रियकार्यैः कृत्वा आख्यानादपूर्वं जीवमिन्नमीश्वरमेव श्रुतिर्ब्रवीतीत्यर्थः । अत एवात्रेश्वरो हीत्यत्रेश्वरपदं सर्वस्मादन्तरमिति श्रुतम् ॥ १८ ॥

ननु भगवद्विग्रहे चक्षुरादीनां वैलक्षण्येन प्रतीतेरात्मनश्चेकरसत्वात् सर्वेन्द्रिकार्यकर्तृत्वं ब्रह्मणि न सम्भवतीत्याशङ्काद् ।

समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

अप्यर्थं चः । एवमपि सति चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्येन भावेऽपि समान एकरूप एव भगवान् । कुतः । चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः । तथाचानन्द एव ब्रह्मण्याकारसमपेक्षस्तथा तथा भातीति न वैजात्यशङ्केति भावः ॥ १९ ॥

अथ यत्र कार्यार्थं जीवविशेषे भगवदावेशस्तद्भगवदाविष्टजीवोपासकेन सकलभगवद्भक्त्या तत्रोपसंहारः कर्तव्यो न चेत्पाशङ्क्य सूत्रद्वयेन विकल्पमेव स्थापयति ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्रापि भगवदाविष्टजीवेऽपि, एवं सकलब्रह्मधर्मोपसंहारेणोपासने कार्यम् । कुतः । अयोगोलके वन्देति तस्मिन् भगवदाविष्टलक्षणसम्बन्धादित्यर्थः ॥ २० ॥

निषेधपक्षमुपादयति ।

न वाऽत्रिशेषात् ॥ २१ ॥

यस्तु भगवदाविष्टं भक्तं ज्ञात्वेतद्भजनेनैवाहं कृतार्थः स्यामिति ज्ञात्वा न भक्तं भजते, तस्य तद्भक्तमजनमेव परमपुरुषार्थसाधकमिति तत्र भगवद्भक्तोपसंहारे विशेषाऽभावात् स न कार्यः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

उपसंहारो नाम तत्रानुपलभ्यमानानां धर्मोणां तत्र भावनम् । तत्रात्मकेषु तु भगवान् सर्वधर्मान् प्रत्यक्षतो दर्शयतीति तद्भक्तानां नोपसंहारापेक्षेत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु तादृशभक्तेऽलौकिकमगवद्धर्मान् पेश्वर्यादीन् दृष्ट्वा तद्भ-  
क्तैः स्वसेव्ये द्युलोकव्याप्त्यादयो धर्मा उपसंहर्तव्याः स्युरित्याशङ्क्य,  
नेत्याह ।

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

सकलशरीरसम्भृतिद्युव्याप्त्यादयोऽपि धर्मा नोपसंहर्तव्याः ।  
अतः पूर्वोक्तविशेषाभावरूपहेतोरित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तैत्तिरीयोपनिषत्सु, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिना पुरुष-  
विद्या निरूप्यते । ब्रह्मप्रपाठकेऽपि, स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्या-  
दय, प्राणमयादय आतन्द्रमयान्ता निरूप्यन्ते । तेषु पुरुषविधत्वं  
चोच्यते । एवं चान्नमयादिषु पुरुषविधावश्रवणात् तेष्वपि सहस्र-  
शीर्षवत्त्वाद्युपसंहारः कर्तव्य एवेत्याशङ्क्याह ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनान्नानात् ॥ २४ ॥

पुरुषविद्यायां सहस्रशीर्षा इत्यत्र यथाऽनेकोपलक्षकसहस्र-  
पदेन साकारव्यापकाधिदैविकब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते, न तथा इतरे-  
षाम् अन्नमयादीनां भौतिकानां पुरुषविधस्याध्यात्मिकस्य चाद्या-  
नं निरूपणम् । तस्मात् तेषु सहस्रशीर्षवत्त्वाद्युपसंहारो न कर्तव्य  
इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अतः परं भगवतो निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमितिज्ञाप-  
नार्थमधिकरणान्तरमारभते ।

वेधार्थभेदात् ॥ २५ ॥

बृहदारण्यके छान्दोग्ये च देवानां दैत्यपराजयार्थं यज्ञे धा-  
गादिपूजानसमये दैत्यैः हतः पापवेध-उक्तः । आसन्ये दैत्यैः क्रिय-  
माणोऽपि पापवेधो नाभूदित्युक्तम् । तत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामु-  
च्यते । धागादिषु यः पापवेध, आदिपदाद् दैत्यैः पराजयश्चोक्तः, सो-  
ऽर्थस्य भगवत्पुरुषस्य भेदात् सम्वन्धामावादित्यर्थः । आसन्यस्य  
तु नित्यं भगवत्सम्वन्धत्वात् न दोषसम्वन्धः । एवञ्च यत्सम्वन्धा-  
दोषसम्वन्धामावोऽन्यस्य तस्य निर्दोषत्वे किं चाच्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

भगवत्सम्वन्धामावे गुणहानिमप्याह ।



हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः-

स्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

हानौ जीवस्य भगवत्सकाशाद् विभागे ये जीवनिष्ठा धर्मास्ति-  
रोहिता भगवदिच्छयाऽऽनन्दांशैश्वर्यादयस्ते भगवत्सम्बन्धे सति पु-  
नरावभूता भवन्तीति, परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेरित्यर्थः । न तु सर्व-  
था सर्वभगवद्धर्मवत्त्वम् । ननु नैरेव धर्मैः साम्यं, नान्यैरत्र किं नि-  
यामकमित्याशङ्क्याह । उपायनशब्दशेषत्वात् । उपायनं प्राप्तिः सा  
स्वधर्माणामेव नान्येषाम् । तथाचोपायनशब्देन कथनात् तैरेव धर्मैः  
साम्यमित्यर्थः । नन्वानन्दादिभिः साम्ये घट्टाऽभेद एव स्यादित्या-  
शङ्क्याह । कुशेत्यादि । कुशा औबुम्बर्यैः समिधस्तासम्बन्धि पच्छ-  
म्भ-स्तुत्युपगानं तद्वत् । तद्वानमम्यन्धिष्यमित्वा शूर नोनुम इत्यु-  
चि, अत्र पक्षोपसंहार्य भकारेण गानं क्रियते । नैतावता भकाराणाम्  
छुगात्मकत्वं सम्भवति । तथाजापीत्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवा-  
क्यैर्जीवेऽभेदबोधनाद्वाभेदोऽस्तिवत्पाण्ड्याह । तदुक्तम् । अभेदबो-  
धनतात्पर्यं पूर्वमुक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

सम्यक् परस्य पुरुषोत्तमस्याऽऽयो ज्ञानं येन स सम्परायो  
भक्तिमार्गस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सति तर्तव्यस्य पापस्याभावाज्ज्ञानेनैव,  
भक्त्या न पापनाशः, नराणां क्षीणपापानामिति वाक्यात् पूर्वमेव पा-  
पानां नष्टत्वात् । ननु सर्वे पाप्मानं तरुनीति श्रुत्या भक्त्या पाप-  
नाशः कुतो नाद्वीक्रियते, तत्राह । तथा ह्यन्ये । तस्याः श्रुतज्ञानमा-  
नीयविषयत्वाज्ज्ञानानन्तरं पापवन्तो भक्तिमार्गोपेक्षयाऽन्य इत्यर्थः ।  
ननु भक्त-पापनाशकत्वयोधकानां, केचित् केवलया भक्त्याऽयं धु-  
नग्नीत्यादिष्वचनानां क्ता गनिरिति चेत् । तत्र, यथा हि भानोद-  
यो नृचश्रुणामित्युत्तरास्या यथा सूर्येण स्वोदयात् पूर्वमेव तमो ना-  
दयते, न तु म्नांस्पर्शनन्तरमिति सूचनात्तदोदः ॥ २७ ॥

ननु तर्हि भरतस्य भक्त्युत्तरं मृगदेहारम्भकपापस्तिवत्स-  
म्भय इत्याशङ्क्याह ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दतो भक्तिमार्गे भगवनो विषिष्टफलदानेच्छातो वा भक्ते-  
रनन्तरमपि पापनाशो भवति । नराणां क्षीणवापानामित्यादीनां, भ-  
रतस्य मृगवेहारश्चकप्रारब्धकर्मसत्त्वबोधकवचनानां चाविरोधादेवं  
ज्ञानव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्वं फलजनकत्वमुभयथा मर्यादापुष्टिमेदेन ।  
अन्यथा एवमतद्गोकारे, ज्ञानेनैव हि कैवल्यं, भवेदैव वृणुत इति  
धाक्यगोविरोधः स्यात् ॥ २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

मुमुक्षोः सकाशाद् रहस्यगजनकर्तृबोधपन्न उपपत्तियुक्तः ।  
कुतः । भगवत्पन्नस्यार्थस्य पुरुषार्थस्य स्वाधीनत्विनोपलब्धेः । अथ  
इष्टान्तः । लोकवत् । लोके यथा स्वाधीनपतिका भर्तारं स्वाधीनं  
फलत्वेन मनुते, न तु गृहविष्ठादिकं तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासां विरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

भगवतो धारणरसनभजनध्यानादीनां समुदितानामेव फल-  
साधकत्वमित्यनियमः । यतः सर्वासां धारणादिभक्तीनां फलं प्र-  
त्यविरोधः, समुदितानामेव फलसाधकत्वं, न प्रत्येकमेवंलक्षणो  
विरोधो नास्ति । कुतः । शब्दानुमानाभ्याम् । चिन्तयन्नेतसा कृष्ण-  
मिति धुनेः, केवलेन हि भावनेनिसृष्टेनैत्यर्थः ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

यस्मिंश्चापि कार्यविशेषमाधनार्थं भगवता ये स्वीकृतधर्माः  
स्थापितास्ते आधिकारिका उच्यन्ते । तेषां स्थितिर्यावदधिकारं या-  
वत्कार्यम् । तस्मिन् कार्ये मर्यादो तावत् धर्मान् भगवताकार्यनीत्य-  
र्थः । न तु यावत् तेषां जीवनं तावत् स्थापयति । तेषां कृतार्थता  
तु भवत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-  
मौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

अक्षरविषयकज्ञानानां मोक्षसाधनेषु योऽवरोधो गणना सा  
सामान्यतद्भावाभ्यां भवति । अत्र मुख्या मुक्तिः पुरुषोत्तमप्रा-  
प्तिरेव । ज्ञानिनां तु साक्षात् पुरुषोत्तमसम्बन्धाभावात् तत्सम्ब-  
न्धव्यक्षरसम्बन्धरूपा सामान्यमुक्तिर्भवति । सम्बन्धोऽत्राभेदसम्बन्धो  
बोध्यः । अत्राऽक्षरज्ञानस्य साक्षात् साधनत्वम् । मक्तानां तु ब्र-  
ह्मभावोत्तरं भगवद्भावेन पुरुषोत्तमप्राप्तिरूपा मुख्या मुक्तिः । अत्रा-  
ऽक्षरज्ञानस्य परम्परासाधनत्वम् । अक्षरज्ञानेन ब्रह्मभावोत्तरं भगव-  
द्भावात् । एवं मोक्षद्वयेऽप्यक्षरविषयकधियां सामान्यतद्भावाभ्यां  
साधनत्वमित्यर्थः । अक्षरब्रह्मपुरुषोत्तमयोर्ब्रह्मस्वरूपेण सामान्यम् ।  
अन्वक्षरज्ञानव्रतामपि केषां चित् तत्रैव लयः, केषां चिद् भक्तिभावो  
भवतीत्यत्र किं नियामकं तत्राह दृष्टान्तेन । औपसदवत् । उपस-  
दावपे कर्मणि यजमानः सर्वेष्टृत्विक्षु यं कामयेत, यक्षयज्ञस्त-  
मुच्छेत् तं प्रथमं तानूनन्त्राव्यमाश्रयं स्पर्शयेत् । तत्र यथा यजमा-  
नेच्छा नियामिका तथाऽत्र भगवदिच्छेत्यर्थः । तनु भगवत्सम्बन्धि-  
ध्वव्यादीनां यथा भगवत्प्रापकत्वं, तथाऽक्षरज्ञानस्य कुतो नैत्या-  
शङ्काह । तदुक्तम् । गीतासु, यदक्षरं वेदविदो वदन्तीत्युपक्रम्य, स  
याति परमां गतिमित्यन्तेनाक्षरज्ञानेन तस्यैव प्राप्तिर्ननु भगवत्  
इत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

तैत्तिरीयोपनिषत्सु, आनन्दगणने अक्षरानन्द इयद् गणित-  
त्वाद्दृष्ट इयदामननात् कथनात् । अत्रानन्दतारतम्यकथ-  
नमानन्दानुमययोग्यलयपूर्वदशपेक्षया । अमे ब्रह्मणि लये तु मोक्तु-  
रभावात् तत्र निर्दमके ब्रह्मणि संव्याधमायाय नानन्दतारतम्यं  
सम्भवति । पूर्णपुरुषोत्तमस्यागणिगानन्दत्वेन तदपेक्षयोत्कर्षनि-  
रूपणं विचिन्त्यशक्त्याश्रमेवम् ॥ ३४ ॥

अथ ज्ञानमार्गीयायां यथा ध्यामत्वेन निर्विशेषब्रह्मज्ञानं भव-

ति, तथा भक्तिमार्गीयस्यापि ह्येविवत् स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भविष्यतीत्याद्यङ्ग निषेधति ।

अन्तरो भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

भगवता भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो य आत्मा स स्वात्मा, तस्य स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानम् अन्तरा भजनेऽन्तरायरूपमिति भगवोक्तम् संप्रादयतीत्यर्थः । एतद् दृष्टान्तेन साधयति । भूतग्रामवत् । तादृशभक्तविग्रहस्यालौकिकत्वाद् यथा तेषु लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति तथेदं ज्ञानमपि ॥ ३५ ॥

अन्यथाऽभेदाऽनुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा-  
न्तरवत् ॥ ३६ ॥

अन्यथा तादृशज्ञानस्य बाधकत्वे, एकादशस्कन्धे भक्तेषु-  
अवादिष्यभेदज्ञानेनोपदेशानुपपत्तिरिति चेन्न । उपदेशान्तरवत् ।  
यथा गायत्र्युपदेशेन संस्कृतं ब्राह्मणशरीरं वैदिकफर्मोपयोगि भ-  
वति तथा ज्ञानोपदेशसंस्कृतो भक्तो भक्तिरस्मानुभवयोग्यो भवति ।  
तदर्थमुपदेशो, नत्वभेदज्ञानार्थमित्यर्थः । ज्ञानिनां भक्तानां च लौ-  
किकभावः सर्वथा निवर्तनीयः । तन्निवृत्तिं विनोभयोरपि फलप्रा-  
प्त्यसम्भवात् । तन्निवृत्तिस्तु ज्ञानेनैव भवति । यथा केवलसुव-  
र्णार्थिनः सुवर्णेन कटककुण्डलार्थिनश्च सुवर्णपिण्डे धात्वन्तरङ्गमो  
निवर्तनीयस्तथाऽक्षरे लयप्रप्सुनां ज्ञानिनां भगवद्ब्रह्मानुभवयोग्यानां  
भक्तानां च लौकिकभावां निवर्तनीयः । तन्निवृत्तिश्च ज्ञानेनैव भव-  
तीति ज्ञानोपदेशोपयोगः ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीरतरवत् ॥ ३७ ॥

भक्ता, अहं कृष्णः कृष्णोऽहमिति यद्विशिष्यन्ति स व्यतिहा-  
रः । सोऽपीतरवद्भेदः । विप्रयोगोद्रेके यथाऽक्षुप्रलापादयो व्यभि-  
चारिभावास्तथा व्यतिहारोऽपि । नैतावताऽभेदज्ञानस्य भक्तिफलत्व-  
मित्यर्थः ॥ ३७ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

भक्तानां सत्यधर्मदमादिरूपा भक्तिरेवेति तस्य ज्ञानमार्गीय  
सत्यादिसाधनानि स्वन एव भवन्तीति न तदर्थं पृथक्प्रयत्नापेक्षे-  
त्यर्थः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्न तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

इतरत्न विहितमक्तेरन्यत्न कामाद्यौपाधिकमगवद्भावे कामाद्येव  
मुक्तिसाधनम् । किञ्चाभ्यमार्गे ह्येतत्वेनोक्तेभ्य आयतनादिभ्यो गे-  
दादिभ्यस्तत्र मुक्तिर्भवति । भगवत्सेवासाधनत्वात् ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

घर्णाधर्मधर्माणां भगवद्धर्माणां च युगपत्करणे प्रसक्ते भगव-  
द्धर्मैश्चादरध्वनात् कर्मभिर्लैणामलोपः ॥ ४० ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

कर्मभगवद्धर्मयोर्युगपत्करणे उपस्थिते, अत आदरादेतो-  
स्तद्वचनाद् भगवद्धर्माणामलोपवचनाद् भगवद्धर्माणां कर्माङ्गत्वेने-  
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तददृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः

फलम् ॥ ४२ ॥

धर्म कर्मकरणेऽकरणे वा भगवद्विच्छास्तीति निर्धारणाऽनियम  
आधुनिफानामतलैर्निष्कामतया कर्तव्यमेव । तददृष्टेः तस्या भगव-  
द्विच्छाया इष्टिज्ञानं यस्याऽभ्यरीयोद्धवयुधिष्ठिरादेस्तस्य पृथग् जीव-  
कृतकर्मफलाद्भिन्नमीद्वरकृतकर्मणो यत्फलं सन्नागरक्षालोकसंप्र-  
दादिकं तदेव फलं, न तु स्त्रगादिकम् । पूर्वोक्तनिष्कामकर्तुस्तु अप्र-  
तिबन्धः कर्मजप्रतिषन्धाभावः फलमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥

तस्मात् त्वमुख्योत्तुज्येत्यनेन भगवतोद्धयं प्रति सर्वांगमा-  
लोपदेशः, न प्रदानयत् प्रकर्षेण दानमेव कृतम् । न तु साधनसाध्यः  
सः । तदुक्तं, नायमात्मा प्रयत्नेन लभ्य इति धृत्या ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

वरणस्य लिङ्गं सर्वात्ममावस्तस्य भूयस्त्वात् सर्वतोऽधिक-  
त्वात् तद्वरणमेव सर्वतः कालकर्मादिभ्यो वलीयः । तस्य प्रतिबन्धकं  
किमपि न भवतीत्यर्थः । ननु ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धः स्यादित्या-  
शङ्काह । तदपि । उक्तमिति शेषः, अन्तरं भूतप्राप्तवत् स्यात्तन्  
इति सूत्रेण ॥ ४४ ॥

अथ सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षमाह ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया-  
मानसवत् ॥ ४५ ॥

छान्दोग्ये सनत्कुमारतारदसधादे, यत्र नाभ्यत् पश्यतीत्या-  
दिना वरणलिङ्गभूयस्त्व नोच्यते, किन्तु पूर्वविकल्पः स्यात् । पूर्वप्र-  
पाठकोक्तदेवनेकेतुपाशयानज्ञानस्यैव प्रकारमेदो निरूप्यते । आत्मप्रकर-  
णादुभयोः प्रपाठकयोः । अत्र दृष्टान्तः । क्रियामानसवत् । बाह्या  
पूजा क्रियेत्युच्यते । आन्तरी मानसमित्युच्यते । परन्तु प्रकरणमेवाह  
पूजात्वाविशेषः । एवं प्रकारमेदेऽपि ज्ञानत्वाविशेष इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

नामैवैनन्नामोपास्वेत्पृगादिविधा अनूद्य नामप्रख्यातिदेशादपि  
ज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति प्राप्ते ॥ ४६ ॥

सिद्धान्तमाह ।

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तु. पूर्वपक्षव्याघर्तकः । अत्र विद्यैव सर्वात्मभाव एव निरूप्य-  
ते । भूमैव सुप्तं, भूमा त्वैव विजिज्ञासितव्य इत्यानन्दात्मकपुरुषोत्त-  
मस्यैव जिज्ञास्यत्वेन निर्धारणादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वात्ममावधतां ब्रजमत्तानां पूर्वं सर्वविस्मृतिर्भ-

भवास्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यम् । तदुक्तं तामिरेव, चित्तं सुखेन  
भवताऽपहृतं गृहेष्वित्यादि । अत्रापि, तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं  
मन्वानस्यैवं विजानत आत्मनः प्राणा इति ध्रुतिदर्पणात् सर्वात्मभाव  
एवोक्त इति भावः ॥ ४८ ॥

ननु तरति शोकमात्मविवित्युपक्रमान्नानमेवात्र प्रतिपाद्यं, न  
सर्वात्मभाव इत्याशङ्क्याह ।

श्रुत्यादिवर्लीयस्त्वाच्च न बाधा ॥ ४९ ॥

एवमुपक्रमगतात्मवाक्यानुरोध्यात् सर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वस्य  
न बाधा, वाक्यापेक्षया ध्रुतिलिङ्गयोर्वर्लीयस्त्वात् । अतः ध्रुतिलिङ्गा-  
नुरोध्यात् सर्वात्मभाव एवात्र प्रतिपाद्यो, न ज्ञानम् ॥ ४९ ॥

ननु खे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुत्या न सर्वात्मभाव उच्यते,  
किन्तु प्रक्षणः स्वाधारत्वमेव युक्तमिति प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्याह ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्

दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

भूमा कुत्र प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, खे महिम्नीत्युत्तरमुक्त्वा, स  
वा एव एवं पश्यन्नित्यनेन तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् भूमाधिकरण-  
सर्वात्मभावादिभ्यो हेतुभ्यः सर्वात्मभाव एवात्र प्रतिपाद्यो, न प्रक्ष-  
णः स्वाधारत्वमित्यर्थः । अन्यथा कुत्र प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, न क्वा-  
पीत्येव धेत् । ननु सर्वात्मभावस्यापि फलं मुक्तिरेवेत्याशङ्क्याह ।  
प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञातो भिन्ना प्रज्ञान्तरं मु-  
मुक्षुभक्तस्य स्वकृतार्थताविषयकं ज्ञानम् । तस्य यथा पृथक्त्वं  
पृथक्फलसाधकत्वं कर्मज्ञानादिफलेभ्यः पार्थक्येन मोक्षसाधकत्वं,  
तथा सर्वात्मभाववद्भक्तप्रज्ञाया भगवद्गीतासाधकत्वं, न तु स्वका-  
मनासाधकत्वम् । अतः सर्वात्मभावस्य भगवद्गीतासाधकत्वं, न तु  
मोक्षसाधकत्वम् । अत्र व्यासः स्वानुभवमेव प्रमाणयति । इष्टञ्च ।  
एतादृशभक्तस्य स्वरूपानुभवातिरिक्तफलाभावोऽस्माभिरेव धर्जग-  
त्तादौ इष्टः । अत्र शब्दार्थप प्रमाणमित्याह । तदुक्तम् । अह भक्तपरा-  
धीन इत्यारभ्य, यशे कुर्वन्ति मां भक्त्यति भगवतोक्तमित्यर्थः ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥५१॥

ननु सर्वात्ममावन्तिरूपकसन्तकुमारतारदसंवाद्मपाठके तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारी भवतीत्युक्त्या सर्वात्मभाववद्भक्तस्याप्यन्यकामता दृश्यत इत्याशङ्क्याह । न । तर्हि कथमेवमुक्तं तत्राह । सामान्यादप्युपलब्धेः । तत्समातर्धर्मसम्बन्धादपि धृतौ तत्प्रयोग उपलभ्यते बहुशः । प्रकृतेऽपि विविधसुखप्रधानालोकानां भगवत्सम्बन्धिसर्वसुखेषु कामचारी भवतीत्यभिप्रायेण तयोन्वये । ननु यथाधुनार्थः किमर्थं स्पष्टयत इत्याशङ्क्याह । मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः । यथा, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति तारयभाववतो मृत्युनिषेधः कियते तथा भगवत्स्वरूपातिरिक्तलोकान्तरसम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

अत्र हेतुवन्तरमाह ।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वास्त्रनुबन्धः ॥५२॥

शब्दस्य भात्मन एवेदं सर्वमिति पूर्वोक्तमुनिवाक्यस्य, परेण, सर्वमाप्नोति सर्वंश इति वाक्येन ताद्विध्यम् एकरूपत्वमस्तीति, न लोकान्तरसम्बन्धो यक्तुं यत्रय इत्यर्थः । तन्वात्मन एवेदं सर्वमित्युक्तमेव, पुनः सर्वमाप्नोतीति किमर्थमुक्तं, तत्र हेतुमाह । तुः शङ्कानिरासे । हेतूनां यादृश्ये दार्ढ्यं भवतीति पुनरनुबन्धः कृत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

अत्र एवैकं शास्त्रिन आत्मनो भगवनो भक्तशरीरे भावादाविर्भावात् तेन सह कामोपभोगनिरूपिकां, सोऽप्नुते सर्वान् कामानिति धृतिं पठन्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

ज्ञानिनां हृदये परमव्योमाविर्भावस्य व्यतिरेकः । कुतः ? न-  
ज्ञायाभावित्वात् । वरणाभावेन भगवद्भावस्याभावात् । ननु भ-  
गवतो ज्ञानविषयत्ववद्भाविर्भावोऽप्यस्तु तत्राह । न तूपलब्धिवत् ।



उपलब्धिर्ज्ञाने यथा साधनसाध्यं सद्यद् भगवद्भरणां विना हृदये  
परमव्योमाविर्भावो न भवतीत्यर्थः । तस्य  
साधनान्तरासाध्यत्वात् ॥ ५४ ॥

तत्र निदर्शनमाह ।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

हि यतः प्रतिवेदम् अङ्गावबद्धा ऋत्विजो हौत्रौद्गाह्याद्विप्रति-  
वेदनियतकर्मकरणार्थमवबद्धा कृता यजमानेन ते यथा सर्वशास्त्री-  
यकर्मकरणासमर्था अपि तत्राधिकाराभावात् सर्वशाखासु न प्रभव-  
न्ति, तथात्र भगवत्स्तादृशवरणमावाज्ज्ञानिनां हृदि परमव्योमावि-  
र्भावो न भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

ननु केवांचित् कर्मज्ञाननिष्ठानामपि कृपया भक्तिमार्गे वरणं  
इदयत इति ऋत्विगदृष्टान्तवैषम्यमित्याशङ्क्याह ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

यथैक एव कश्चिन्मन्त्रोऽनेककर्मसु विनियुज्यते, कश्चिद् द्वयोः,  
कश्चिदेकत्रैव, तथा शास्त्रे विधानात् । एवं भगवदिच्छया जीवोऽपि  
कश्चित् कर्मनिष्ठां प्राप्य वरणेन भक्तिनिष्ठां प्राप्नोति, कश्चित् ज्ञाननिष्ठा-  
मेव प्राप्य, कश्चित् प्रथमत एव भक्तौ प्रियत इति विरोधो नेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

ननु लिङ्गभूषस्त्वादितिसूत्रे सर्वोत्तमावस्य सर्वतोऽधिकृत्यं  
परिकल्पितं, तत्रापवधते । सर्वोत्तमावबद्धके यथा सर्वत्र भग-  
वद्भाष उक्तस्तथा लौकिकनायकस्यापि, सा सा सा सा जगति  
सकल इत्यादिषु सर्वत्र नायिकाभानदर्शनादतो लौकिकरसतुल्य-  
त्वाभास्य सर्वोत्कृष्टत्वमित्याशङ्क्याह ।

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायत्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥

भूम्नः सर्वोत्तमावस्य ज्यायस्यं सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञेयम् । न-  
चोक्तं लौकिकरसतुल्यत्वं द्वेषः । क्रतुर्वादिनि । यथा दर्शपूर्णमासा-  
दियागेषु दोहनाभिश्चयणादिकर्मणां लौकिककर्मतौल्येऽपि न लौकि-  
कत्वम्, अलौकिकप्रमाणैकत्वमाधिगम्यत्वात् । तथास्यापि भावस्य  
तथायं ज्ञेयम् । तत्रोपपत्तिमाह । तथाहीत्यादि । तथाहि, मा-

त्मनः प्राणा इत्यादिभ्रुतिः सर्वात्मभाववतः सर्वे भगवत एवेति व-  
शयति । लौकिकनायकप्राणानां तु तत्त्वजन्यत्वान्न सर्वात्मभाव-  
वद्भक्तप्राणादितौल्यम् । अतोऽस्य सर्वतो ज्यायस्त्वे कोऽपि दोषो न  
शङ्क्यः । इदं भक्त्यादीनामप्युपलक्षणम् । तेषामपि प्रतीत्या लौकिक-  
क्रियारूपत्वेऽपि भगवद्विषयत्वादलौकिकप्रमाणबोधितत्वाद्यालौकिक-  
स्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

एवं सर्वात्मभावस्वरूपं विचार्य प्रकान्त उपासनानिर्णय उ-  
पसंहारे निरूपयति ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

सर्वेषु श्रीरामाद्यवतारेषु नानैवोपासना कार्या, न तु सर्वा-  
वतारविशिष्टस्यैकस्य ग्रहणः । तत्तत्स्वरूपसम्बन्धिशब्दानां मन्त्राणां  
विधायकशब्दानाम् आदिपदाकारचरित्राणां च भेदादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

पार्थक्येन कर्तव्यानामुपासनानां विकल्पो, न त्वग्निहोत्रद-  
शपूर्णमासादिवत् समुच्चयः । कुतः । अविशिष्टफलत्वात् । एको-  
पासनेनैव मोक्षात्मकफलसिद्धावन्योपासनस्याविशिष्टफलत्वात् ।  
तेनापि मोक्षस्यैव सिद्धेः ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्व-

हेत्वभावात् ॥ ६० ॥

यास्तु काम्योपासना मिश्रमिश्रफलिकान्ता यथाकामं समु-  
च्चीयेन् । यस्य यत्फलकामना तेन तावत्पुपासना कर्तव्या । पूर्व-  
हेतोरविशिष्टफलत्वस्याभावात् फलगतविशेषस्य विद्यमानत्वात् ।  
यत्र पुनरेकोपासनस्यैव स्वकामितानेकफलसाधकत्वं तत्र तेनैव  
कार्यसिद्धौ, न वा उपासनानां समुच्चयो नास्तीत्यर्थः ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

एकफलसाधकानामुपासनानां मिश्रमिश्रफलत्वाच्चात्तानां  
मिश्राङ्गयुक्तानामङ्गेषु यथाश्रयभावः, यदङ्गं यत्राद्यात तदङ्गविशिष्टं

तदेवोपासनं कार्यं, न त्वन्यत्रास्त्रातानामन्यत्रोपसंहारः कार्यः ॥ ६१ ॥  
कृतः ?

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तदङ्गानां तत्रैव शास्त्रादन्यत्रोपसंहारे प्रमाणाभावात् ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

ज्ञानमार्गे सर्वावतारधर्माणां ब्रह्मणि समाहारात् सर्वधर्म-  
विशिष्टप्रज्ञोपासनं कार्यम् । तद्ब्रह्मैवावताररूपमित्येकस्मिन्नवतारे-  
ऽवतारान्तरधर्माणामप्युपसंहारे बाधक नास्तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वावतारेषु साधारण्यं धूयत इत्येक-  
स्मिन्नवतारे सर्वावतारधर्मोपसंहारो युक्त इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

नन्वेवमुपासनं किं नित्यं ? न, किन्त्वैच्छिकमित्याह ।

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

एकस्मिन्नवतारे सर्वावतारयुक्तोपासनं न वा, तथा दृष्टिभ्यो-  
रकनेभ्य, न तु नियमतः । तेषां रूपाणां नियततया तत्सहभावधय-  
स्याभावात् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

उपासनस्य फलं दर्शनम् । तच्च स्वधर्मविशिष्टैकावतारस्य  
भवति, न तु सर्वावतारधर्मविशिष्टस्य । अतो दर्शनादेर्नोभक्तिमार्गीयस्य  
स्वधर्मविशिष्टैकावतारोपासनं युक्तमित्यर्थः । सर्वोपासनानां फलं  
दर्शनमिति सूत्रकृतान्ते तद्विधेयम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां तृतीयाध्या-  
यस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

## तीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥

पुरुषार्थो भगवानेव । अतःशब्दाद्, अतः परं नान्यदणीयस्त्वं  
हीयतःपदार्थान्भुतिवाक्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्ययतिष्ठते ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् कर्माङ्गदेवतास्वरूपज्ञानं पागे  
कलातिशयहेतुरिति पुरुषसम्बन्धव्यर्थवादरूपं वेदान्तिष्वात्मनिरूपण-  
म् । यथाऽन्येषु द्रव्यगुणकर्मस्वर्यवादः । यस्य पर्णमयी जुहू भवती-  
त्यादि द्रव्यनिरूपणार्थमर्थवादः । यदाङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृ-  
हन्ते इति संस्कारेऽर्थवादः । यत्प्रयाजाऽनुयाजा इज्यन्त इत्यादि क-  
र्मनिरूपणेऽर्थवादः । तद्वत् । अतो विष्णुस्तुनेरर्थवादरूपत्वेना-  
ङ्गप्रशसाद्वारेण कर्मण एव प्रशंसारूपत्वात् कर्मण एव फलसाधक-  
त्वं न भगवज्ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु तमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्यादिभुनो ज्ञानवतः सर्वस्याग-  
कथनात् पूर्वोक्तं न युक्तमित्याशङ्क्याह ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

वाणिष्ठप्रभृतीनां ब्रह्मज्ञानिनामग्निहोत्राद्याचरणदर्शनान्न ज्ञान-  
स्य कर्मबाधकत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

जनकादीनां ब्रह्मविदां 'जनको ह वैदेहो बहुयक्षिणेन यज्ञेने-  
जे' इत्यादिकर्मकरणनिरूपकश्रुतेर्देवानां ज्ञानस्य कर्मबाधकत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति भुनो ज्ञानकर्मणोः साहि-  
त्येन फलारम्भकत्वदर्शनान्न पूर्वोक्तम् ॥ ५ ॥

## तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

वशिष्टो ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानवतो ब्रह्मत्वेन वरणकथनाज्ज्ञानस्य कर्माधिकारमस्यादकत्वमेव । बाधकत्वं तु सुदूरनिरस्तम् ॥ ६ ॥

ननु यः हरेर्वेत्यादिश्रुत्या त्यागस्यापि विधानात् कर्मतरयाग-  
योरैच्छको विकल्पोऽङ्गीकार्यो नाङ्गाङ्गिभाव इत्याशङ्काह ।

## नियमाच्च ॥ ७ ॥

यावज्जीवाग्निहोत्रविधाननियमाद्, आश्विनं धूपप्रललाममित्या-  
दिश्रुतौ कर्माकरणे प्रायश्चित्तविधानाच्च कर्मकरणानियम एव धु-  
तेरभिमतो, न तु तरयाग इत्यर्थः । त्यागविधेः कर्मांशकविषयकत्वं-  
व्यवस्थापनीयमिति भावः । अतो ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वेन निरूप-  
णात् कर्मैव फलसाधकत्वात् कर्तव्यं, न तु तरयागे केवलज्ञानात्  
फलं सिद्ध्यतीति जैमिनिमते प्राप्ते ॥ ७ ॥

उच्यते ।

## अधिकोऽदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुः पञ्चव्यावर्तनाथः । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशीत्यादि-  
श्रुत्या भगवान् सर्वापेक्षयाऽधिक उपदिश्यतेऽतः कर्मसाम्यमपि न  
वक्तुं शक्यम् । तद्भूतत्वं तु दूरपरास्तम् । अत्र विश्वामार्थमाचार्यः  
स्नानुभवं प्रमाणपति । वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । एवं कर्मादिभ्य  
आधिक्येनैव तस्य भगवन्तां भक्तिमार्गस्य च तत्सम्यग्विषयसर्वात्म-  
भावस्य च दर्शनाद् अनुभववादित्यर्थः ॥ ८ ॥

आचारदर्शनादित्यस्योत्तरमाह ।

## तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यथा जनकादीनां कर्मकरणाचारस्तथा शुक्रभरतादीनां कर्म-  
त्यागाचारः । तथाचाचारदर्शनस्य तुल्यत्वान्न ज्ञानं कर्माङ्ग-  
मित्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु जनको ह वैदेह इति जनकस्य कर्मकरणनिरूपकश्रुति-  
माहात्म्यात् कर्मकरणाचारदर्शनं त्यागाचारदर्शनादधिकबलमित्या-  
शङ्काह ।

## असर्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेव कर्मकरणनिरूपणाभावात् कुत्र चिज्जन-  
कादौ कर्मकरणनिरूपिका धुनिरसर्वत्रिकी । य एतद्ध स्म वै' इति  
कर्मत्यागान्निरूपिका धुनिर्दृश्यते । अतो न सर्वेषां कर्मकरणनियम  
इत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तेषां ब्रह्मविदेष्वेऽप्येकेषां कर्मत्याग एकेषां कर्मकृतिरिति-  
विभागे किं नियामकमित्याशङ्क्याह ।

## विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

तत्रैतस्यानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा उपजीवन्तीनि श्रुतेर्मंग-  
घदानन्दस्य सर्वत्र विद्यमानत्वेऽपि मानुषाद्यधिकारमन्वेष्टुं तत्तदान-  
न्ददानाद् यथा मानुषानन्दादारभ्याक्षरानन्दपर्यन्तं शनोत्तरमानन्दो-  
त्कर्षरूपो विभाग उक्तस्तथा प्रकृतेऽपि येषु भगवदनुग्रहोत्कर्षेणा-  
न्यमाधराहित्यं सृज्या लौकिकमाधराहित्यं व्यसनावस्थेति यावत्,  
तेषु सवंधा कर्मत्यागः । येषु भगवदनुग्रहस्य न्यूनत्वं, तेषु लौकि-  
कमाधमद्भावाद् व्यसनावस्थाया अवसगमेन कर्मत्यागाऽपि नास्तीति  
विभाग उपपद्यत इति भावः । व्यसनावस्थायागैव कर्मपरित्याग  
इति तु भक्तिवर्द्धिन्यादिग्रन्थे निर्णीतम् । अत्र निर्गुणब्रह्मणो यद्ग-  
णितानन्दत्वमुक्तं, तत्तु अयत्पूर्वानुभवमत्ताय । यतः पुरुषार्थिका-  
रनात्तत्त्वेनानन्दभागे तारतम्यं यत्संख्यया सूचितम् । ब्रह्मणि लभ्ये  
तु भोक्तुं रवामावाप्तानन्दनारतम्यम् । अग्रं स्वातन्त्र्यमात्रावशेषात्  
संख्या नास्ति । तर्हि पूर्णत्वं स्यादित्यं चेत्, पूर्णत्वस्यापि धर्मत्वेन  
निर्दमके तदमग्नयात् । पूर्णत्वं तु मध्यमेकत्वात् पुरुषोत्तम एव ।  
तस्य ब्रह्मानन्दापेक्षयाऽऽधिक्यं त्वचिन्त्यशक्यत्वावसेषम् ॥ ११ ॥

तद्वतो विधानादित्यस्योत्तरमाह ।

## अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

वेदान्त्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो, ननु ब्रह्मविदोऽप्येवमर्थः ॥ १२ ॥

यन्चोक्तमग्निहोतादिविवायकधुनिषु कर्मकरणनियमदर्शनं  
तस्यागे याधकमिति, नियमान्वेतिस्मृतेण, तत्राह ।

## नाविशेषात् ॥ १३ ॥

न कर्मणा न प्रजयेत्यादिभ्युतिषु मोक्षप्राप्तौ त्यागदर्शननियमा-  
विशेषान्न कर्मनियमो याचक इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथाग्रहेण, ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा भवतीत्यत्र ब्रह्मिष्ठपदेन ब्रह्मज्ञान-  
वानेवोच्यते, न वेदाध्ययनमात्रवानित्युच्येत, तत्रापि द्रुमः ।

## स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दशपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदपि ब्रह्मत्वद्वयार्तिविज्ञा-  
धिकारीति दशपूर्णमासस्तुतये, न तु तत्र तस्याधिकारोऽभिप्रेतः ।  
ब्रह्मज्ञाने कर्मापक्षयार्कपरस्य पूर्वमुपपादितत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वेव नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीया-  
निनिधुत्या ब्रह्मविदः कर्मकरणे प्राप्तगुणदोषयोर्निषेधः क्रियते । तथा-  
च तस्य कर्मकरणमावदयकमित्याशङ्क्याह ।

## कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

कामकारेण परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण यत्करणं तेन प्राप्तगो-  
शुणदोषयोर्निषेधार्थमिदं वाक्यमेके शास्त्रिनः पठन्ति । न त्वेतत्कथनेन  
करणनियमप्रसक्तिरित्यर्थः । परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण यत्कर्मकरणं,  
न तस्माद्गुणदोषयोः प्रसक्तिः । इदन्तु, पृथग्यप्रतिषन्धः फलमि-  
त्यनेन पूर्वमुक्तम् । तादृशकर्मणो भक्तिवमेव, न कर्मत्वमित्यग्रे, स्तु-  
तिमात्रमिति सुखे व्युत्पादायष्यते । ब्रह्मविदो हि यज्ञाद्भदवानां भगव-  
द्भक्तत्वं ज्ञात्वा यजनं कुर्वन्तीति, न तत् कर्मरूपं भवति । भूतभा-  
वोद्भवकरो विमर्गः कर्मसंश्लिप्त इति सन्दर्भोक्तकर्मलक्षणव्याप्तेः ।  
अत एव सन्दर्भेऽप्युक्तं, तदीयाराधनं तु गुण पद्येति । तस्मात् क-  
र्मत्वाभावादेव कर्मसम्यन्धिगुणदोषयोरप्राप्तिः । किन्तु भगवदीया-  
राधनरूपा भक्तिरेव सेति हेयम् ॥ १५ ॥

## उपमर्दं च ॥ १६ ॥

एके शास्त्रिनस्तत्र केन कं पश्येदित्यादिनाऽव्यवहृद्ब्रह्मज्ञाने  
कर्मनदधिकारादीनामुपमर्दं च पठन्तीति ज्ञानस्य कर्मोद्भूतत्वं सुदूर-

निरस्तं वेदितव्यम् । अखण्डब्रह्मभानं तु ब्रह्मेवेव, नतिवदं ब्रह्मेति  
सखण्डम् । तत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि मानात् सखण्डत्वम् ॥ १६ ॥

उर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

यदहरेव विरजंतु तदहरेव प्रवर्जतेति श्रुत्या प्रवर्जनविधाना-  
दूर्ध्वरेतःसु सन्न्यासिषु कर्माभावोऽङ्गीकार्य इति कर्मशेषत्व ज्ञाने न  
सम्भवति । नन्वेवमग्निहोत्रादिकर्मशेषत्वाभावेऽपि ज्ञाने सन्न्यासा-  
धर्मीणकर्मशेषत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह । शब्दे हि । ज्ञानस्वरूपं च श-  
ब्दैकगम्य, न युक्तिगम्यम् । धुनौ तु तमेवं विद्वानमृतां भवतीति  
ज्ञानस्य मोक्ष एव फल धूपने । अतो न सन्न्यासाधर्मीणकर्मशेषत्व-  
मपीत्यर्थः । ननु ज्ञानेनैव मोक्षे सन्न्यासवैयर्थ्यमिति चेद्, ब्रह्मवि-  
द्व्यतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्भावविस्मारकत्वेन त्यागस्य भगवद्भावपौष-  
कत्वेनोपयोगात् फलोपकार्यन्तरद्धान्तःकरणशुद्धिसम्पादकत्वाच्च ॥ १७ ॥  
अत्र पूर्वपक्षमाह ।

परामर्शं जैमिनिरचोदना चाप्यवदति हि ॥ १८ ॥

किं प्रज्ञया करिष्याम इत्यादिश्रुतौ ब्रह्ममस्ति चेति प्रज्ञादिम-  
र्षपदार्थानां वैयर्थ्यकथनात् संकलश्रुतिभिर्मोक्ष एव फलत्वेन परा-  
मुच्यते । तं परामर्शं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदति वाच्यत इ-  
त्यर्थः । यतो, धीरहा या एव देवानामिति श्रुत्या कर्मत्यागस्य निन्दि-  
तत्वेन प्रवर्जननिरूपकधुनेरन्ध्रपङ्कवादिविषयकत्वं मनुते । तथा  
सिद्धस्वरूपब्रह्मनिरूपणश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानस्याविषेयत्वेन नदचोदनापी  
फलत्वेन मोक्षपरामर्शमप्यवदतीत्यर्थः । अतो जैमिनिसम्मत्या विधि-  
सम्बन्धेन च कर्मचाऽनुष्ठेयं, न तु, मोक्षसाधनत्वेन तस्यागादिक-  
मिति प्राप्ते ॥ १८ ॥

उच्यते ।

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

जैमिनेर्गुरुवादीरायणोऽनुष्ठेयं कर्मापवदनीति सम्यग् ॥ १९ ॥  
साम्यश्रुतेः । यथा, धीरहेति श्रुत्या कर्मत्यागकर्तुर्निन्दा धूपने, एव  
भाष्यज्ञानरहितस्यापि निन्दा, वासुधां नामेति श्रुत्योच्यते । वस्तु-



तस्तु, तमेतं वेदानुवचनेनेति धृत्या कर्मणां ज्ञानसापेक्षनोक्तेस्तेषां ज्ञान-  
साध्यं तच्छेषित्वं च दूरापास्तमिति मन्तव्यम् ॥ १९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमायातीत्याशङ्क्याह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

कर्मणां विधिर्मक्तिमाधनत्वेनैव कर्मानुष्ठेयमिति नात्पर्येणोच्य-  
ते । धारणवत् । यथा योगशास्त्रे समाधिसिद्धयर्थं मानस्य मूर्तेर्धारणं  
साधनत्वेन विधीयते तद्वत् । समाधिसिद्धौ तु, ततः किञ्चन न स्मरे-  
दित्यादिवाक्येषु यथा धारणात्यागस्तथा भक्तिसिद्धौ तु कर्मणां  
त्याग इति भावः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नच्चेद निरयो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धने नो कर्माणा-  
निनिधृत्या ज्ञानिति विहितनिषिद्धकर्मणोः फलजनकत्वेन साध्यमु-  
क्तमिति ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं नास्तीति यदुक्तं, तत्रावपद्यते । यत इयं  
धुनिर्ज्ञानस्य स्तुतिमात्रम् । किञ्चानया धृत्या ज्ञानिनोऽपि कर्मोपादा-  
नात् कर्मकृतिस्वीकारात् । यदि ज्ञानिनां कर्मकरणं न स्यात् तदा  
तत्कृतगुणदोषाप्राप्त्या निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । प्राप्तिपूर्वकत्वादिषे-  
धस्य । मात्रपदेन यत्किञ्चिद्गुणशेषसम्बन्धस्तेषामस्त्येवेति सूचित-  
म् । तथाच ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणप्रसक्त्या कर्मशेषत्वं ज्ञानस्याया-  
तीति चेन्नैव द्वयः । ज्ञानिनः कर्मफलसम्बन्धस्यापूर्यत्वादभ्यतः प्रा-  
प्यभावाद् विधेयत्वमेव, न तु स्तुत्यर्थं तत्कीर्तनम् । नच निषेधस्य  
प्राप्तिपूर्वकत्वनियमः । सूर्ये तमःकायांभाव इत्युक्त्या तमःकार्यप्रा-  
प्तियोगात्प्रसक्त्या । ननु लोककर्मप्रहार्यं तेषामपि कर्मकरणं, तस्मि-  
न्धारणानियम इत्यत्राहुः, तत्कथमुक्तं ज्ञानिनां कर्मकरणाप्रसक्तिरिति ।  
उच्यते । तादृशरीत्या यत् कर्मकरणं, तद् गतिरूपमेव । अत एव  
तत्राहुः, अप्रतिशब्धः फलमिति । तस्माद् भगवद्विच्छया ज्ञानिना  
कृतस्य कर्मणां भगवद्भिषेनायंकरणेन भक्तिरूपत्वेन निष्यधीततया  
कृतत्वेन कर्मत्यागायाद् देवानां भगवद्गीतत्वेन भजनात् सप्तमं वाक्यं  
ज्ञानिनः कर्मकरणाप्रसक्तिरिति ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्मविद्यानिरूपकाणां, भृगुर्वै चारुणिरित्युपाख्यानानां; परिप्लवे शंसतीति श्रुत्या कर्माङ्गशंसनशेषत्वमुच्यते । शंसने च शब्दमात्रप्राधान्येन तदर्थस्य मन्त्रार्थवदप्रयोजकत्वात् कथं ज्ञानस्य कर्मप्राधान्यमिति चेन्न । कर्मापेक्षया ज्ञानस्य विशिष्टित्वाद् विशिष्टतया कथनान्न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः । नच ज्ञानस्य विशिष्टत्वेन कथनमाख्यातत्वेनेति शङ्काम् । आख्यायानानिरिक्तश्रुतौ, ब्रह्मविद्यामोनि परमित्यादौ ज्ञानोत्कर्षकथनात् ॥ २२ ॥

नन्वेवमाख्यातश्रुतीनां विद्याप्रतिपादकत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतीनां विद्याप्रतिपादकत्वं, तथैवाख्यातश्रुतीनामित्यर्थः । नद्याख्यातानिरूपणस्य कोपयोगस्तत्राह । एकवाक्यतोपबन्धात् । आचार्यवान् पुरुरो वेदेतिभुलैकवाक्यताज्ञानार्थमुपाख्यानरीत्या शुलक्षिण्यकथापबन्धात् । तथाच विद्याया माहात्म्यनिरूपणार्थमाख्यातपूर्वक निरूपणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

पुरुरार्थोऽतः शब्दादित्यारभ्य ज्ञानस्य कर्मानपेक्षत्वं फलसाधने उक्तमिति तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयं यज्ञात्मको जानोऽत एव जगमयोऽग्निहोत्रेऽग्नीन्धनाद्यनपेक्षोक्ता, तस्यैवं विदुषो यजमानस्येत्यादितैत्तिरीयकश्रुतौ ॥ २४ ॥

नन्वेवं कर्मकाण्डवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य कर्मणां ज्ञाने फलोपकारित्वाभावंऽपि स्वरूपोपकारित्वमस्त्येवेत्याह ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २५ ॥

सर्वेषां कर्मज्ञानमक्तीनां पुरुरोत्तमज्ञानेऽपेक्षाऽस्ति । अन्यथा यज्ञादिनिरूपकश्रुतिवैयर्थ्यं स्यात् । अत एतन्निर्णये सैव श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थः । ननु यज्ञादिविधायकश्रुतियलात् कर्मणामेव ज्ञानद्वारा फलसाधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निरस्यति । अभवत् । यथा खेपफलसाधकदेशव्यवधायकदेशानि क्रमेऽभवस्य साधनत्वं, न तु

तदंशसितफलात्तावपि । तथा कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्तःकरणदांपनिरास उपयोगो, न तु ज्ञानफलसिद्धावपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिना समादीनामेव ज्ञानसाधनत्वमुच्यते, न तु यज्ञादेरित्याशङ्काह ।

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया  
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥

आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतया शमदमादिविधेर्हेतोर्यानी शमदमाद्युपेतः स्यात् । ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । अन्यथा ज्ञानमवकीर्तेत । अतस्तस्मादेवंविदिति श्रुतौ शमदमादीनामुक्तिः । कर्मणां तु बहिरङ्गत्वादनुक्तिरिति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गे तु स्मृत एव शमदमादयो भवन्ति, तथापि ज्ञानमार्गे तेषामवश्यकत्वाज्ज्ञानी तद्युक्तः स्यादेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु समादीनां सत्त्वशुद्धयर्थमपेक्षया तत्र बाह्यार्युद्धी सत्त्वशुद्धिरिति श्रुत्याऽऽहार्युद्धेरेन्नरङ्गसाधनत्वात् तद्विरुद्धसर्वाप्रमक्षणस्य, चाक्रावणे छान्दोग्योपनिषत्सु ध्वजनाश सत्त्वशुद्धेर्ज्ञानस्यास्तरङ्गसाधनत्वमित्याशङ्क्य सर्वान्गानुमतिश्रुतिव्यवस्थामाह ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

आहारदौर्लभ्येन प्राणात्यये प्राप्ते सर्वान्नानुमतिः धूयते, न त्वाहारसुलभत्वे । यत्र छान्दोग्योपनिषत्सु चाक्रावणे तथा दर्शनादित्यर्थः । एवञ्च ज्ञानिनांऽप्यनापदि विहितस्यागाधिसमाहित्यं जनयतीति सत्त्वशोधकशमादिकमवश्यमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि सर्वान्तमक्षणेन चित्तदोषासम्भवाज्ज्ञाने बाधाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यगिदूराऽपि दुष्टान्तमक्षणे पापमायो, जीवितात्ययमापन्न इत्यादिना स्मर्यते यत्र तत्र विदुषस्तत्त्वान्तमक्षणे दोषमाये कि

वक्तव्यमित्यर्थः । अतस्तस्य ज्ञानाग्निरेव दोषसत्त्वेऽपि नाशकोऽस्ती-  
तिभावः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानिनो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थोऽनस्तस्य पूर्णद-  
शायां यथेष्टाचरणेऽपि न दोषः । परं तु साधनदशायां कामनिवर्तकः  
शब्द, एवंविच्छान्तो दान्त इत्यादिरूपः ध्रूयते । अतः साधनदशायां  
यमदमाद्यनापदि शिष्टाश्रमक्षणं सर्वथाऽन्तेनानुष्ठेयमितिभावः ॥ ३० ॥

ननु ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीतिस्मृत्या ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशक-  
त्वकथनाज्जातज्ञानस्याश्रमकर्माणि न कर्तव्यानीत्याशङ्क्याह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि ॥ ३१ ॥

यथाऽनापदि शिष्टाश्रमक्षणमेव कर्तव्यं, तथा विहितत्वादा-  
श्रमकर्माणि कर्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा विहितत्यागजनितदूषणे चि-  
त्तमालिन्यं स्यादितिभावः ॥ ३१ ॥

ननु कृतस्यापि कर्मणो ज्ञानेन नाशत् किमर्थमपार्थक्यं ज्ञा-  
निना कर्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

यमदमादीनां ज्ञानान्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्मा-  
णि । अत आश्रमकर्मरहितैः यमदमादिभिर्ज्ञानं स्मिरीकर्तुमशक्यम-  
तस्तान्यपि कर्तव्यानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एव ज्ञानमार्गीयाणां ज्ञानस्यैवसाधनान्युक्त्वा भक्तिमार्गीयाणां  
भक्तिसाधनानि भवणादीन्यवश्यकर्तव्यानीत्याह ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

यद्यपि भक्तार्ता भवणकीर्तनादीनि कर्तव्यान्वेव, तथापि व-  
र्णाश्रमधर्मादिसाधनानां भवणादीनां च युगपदुपस्थितौ सर्वथापि  
त एव भवणादय एव कर्तव्याः । नानुध्यायेद् बहुन् यद्भान्, अन्या  
याचो विमुञ्चयेतिलिङ्गात् । गृणन्ति गायन्तीत्यादिस्मृतिलिङ्गा-  
च्छेत्त्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

युगपदुपस्थितौ प्राधान्येन भगवद्धर्मो एव कर्तव्य इत्यत्र ग-  
मनान्तरमुच्यते । यतः, सर्वे पाप्मानं तरतीत्यादिश्रुतिः कर्माकर-  
णजदोषैर्भक्तस्यानभिभवं दर्शयतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

भगवद्धर्मैश्च आश्रमधर्मा न्यूना इत्यत्रमुच्यते । अपि-तु  
तद्दृष्टेः, तस्मिन् भगवति दृष्टिरन्यभावराहित्यपूर्वकं भगवद्भावो  
व्यसनावस्येति यावत् सा विद्यते यस्य तस्य वर्णाश्रमधर्मा अन्तरा  
फलप्राप्तौ बाधका इत्यर्थः । व्यसनावस्थापन्नस्य भक्तस्य निरन्तरं  
भगवद्भावनायुक्तत्वेन भगवद्धर्मकर्मकरणयोर्युगपत्स्थित्यसम्भवाद-  
यौगपद्ये कर्मणां त्याग आवश्यकः । अत एव तादृशव्यसनावस्था-  
पन्ना भक्ता निरपेक्षा इत्युच्यन्ते । तानुद्दिश्यैव, भक्तो पात-  
पक्षेकः सल्लिङ्गावाश्रमांस्त्यक्त्वेति भगवतोक्तम् । सांपेक्षा अपि  
भक्ता द्विविधाः, स्वार्थे फलापेक्षा लोकसंग्रहापेक्षाश्च । व्यसन-  
वापन्नानां स्वार्थापेक्षा नास्त्येव । लोके विषमदृष्टेरभावाद्योक्तसंग्र-  
हापेक्षापि नास्ति । अतस्तेषां सर्वेषां निरपेक्षत्वम् ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

भविष्यद्देवाश्रमधर्माणामन्तरायत्वे किं धार्यं, यतो ज्ञाना-  
न्तरङ्गसाधनानां वैराग्यादीनामप्यन्तरायत्वे न ज्ञानं न च वैराग्य-  
मित्यादिना स्मर्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानादिभ्यो भक्तेः साधनत उत्कर्षमुक्त्या फलतोऽ-  
प्युत्कर्षमाह ।

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

ज्ञानपेक्षया भक्ते विशेषानुग्रहः, अहं भक्तपराधीन इत्यादिना  
स्मर्यते ॥ ३७ ॥

भक्त्युत्कर्षकपत्ने फलिताद्यमाह ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

भक्तः पूर्वोक्तोदाहृतधुनिष्य इतरद् मुक्तेरपि भक्तिमार्गनदी-  
यात्रमेव ज्ञायः । हेत्वन्तरमप्याह । लिङ्गाच्चेति । मुक्तानां देहेन्द्रिया-  
यभावेन केवलमात्मस्वरूपेणैव ब्रह्मानन्दानुभवः । भक्तानां त्व-  
लौकिकदेहेन्द्रियादिभिः सर्वोत्कृष्टभजनानन्दानुभव इति तदीयत्वमे-  
व सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु भक्तिमार्गस्यापि मोक्षसाधनत्वेन तत्र तदीयत्वस्य सा-  
धनोत्कृष्टाद्यस्वरूपत्वेन मोक्षान्तरङ्गसाधनत्वमेव । एवञ्च तदीयत्वं न  
सर्वोत्कृष्टमित्याशङ्क्याह ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्-  
दूषाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्य पुष्टिर्मात्रेण तदीयत्वं प्राप्तस्य जैमिनेरप्यतद्भावस्त-  
द्भावतादित्यं न कदाचिदपि । इदमपि कर्ममार्गनिरूपकत्वेन भ-  
क्तिसम्बन्धमात्रसूचनायै । जैमिनेर्ग्रहणम् । एवञ्चान्यस्य भक्तिलेश-  
यतः का घाता, यदि भगवत्कृपया जैमिनेरपि तदीयत्वं स्यात् तद्भा-  
षांतरोधानं कदापि न भवतीति, न तदीयत्वस्य मोक्षसाधनमवश-  
ङ्गालेशोऽपीत्यर्थः । तत्र नियमादयो हेतवः । सश पश्यन्ति सुरस्य  
इति मन्दापदेशात् । भक्तानां भगवद्दर्शनं निरत्ययेति नियम उक्तः ।  
भोऽधुने इति ध्रुवा मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपानुभव उच्यते । स च पर-  
मैकतास्य इति तदीयत्वस्य फलरूपत्वात् साधनरूपमात्रोक्तः ।  
फलं हि साधनानुत्तमं भवति । तदीयत्वापेक्षयान्यस्योत्कृष्टस्याभा-  
वादि न तदीयत्वस्य निर्विशेषमोक्षफलकत्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननु ध्रुवादिभक्तानां ध्रुवाविलोफममवन्धिभोगस्य भगवद्दी-  
यावत्स फलं ब्रह्माविलोफाधिकार एवेत्याशङ्क्याह ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४० ॥

भगवद्दीयस्य भगवानाधिकारिकफलं न ददाति । कुतः ।  
आप्रपन्नमुपनाहृताः पुनरागमिर्माऽनुतेति स्मृतिशब्देन तत्र पतननि-  
रूपणम् । किञ्च तादृशभक्तस्य निरन्तर आक्षरपानुभवेनाकाङ्क्षाया  
अप्यभावेन तादृशफलस्यापेक्षादौ सम्बन्धोऽपि न ददनीत्यर्थः ।

ध्रुवादीनां तु कार्यविशेषार्थं तद्विच्छानुरोधेन च दानं, नैतावता स-  
धेमकेभ्यस्तदानमिति नियमः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिकफले पतनमात्रं न कोपः, किन्तुपपूर्व-  
पतनं भक्तिसम्बन्धाभावादिनि वर्तन्ति । परमत्राधिकारसमाप्तौ भग-  
वदनुग्रहाशाप सम्भवति । मुक्तौ तु तदसम्बन्धान्महापतनमेव सेति  
भावः । एवं मुक्तिस्वरूपं निरूप्य भक्तिमार्गोत्कर्षार्थमाह । भावमश-  
नवत् । भक्तिमार्गे तु साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावेऽपि भगवदानन्दभोग-  
न्मन्यते । तनु साक्षाद्भगवत्स्वरूपानुभवो जीवस्य न सम्भवतीत्याश-  
ङ्गाह । तदुक्तम् । सोऽभ्यनुने सर्वान् कामान्, भव ब्रह्म समश्नुते  
इत्यादिश्रुतिषु तथोक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

ननुःकृष्टभगवद्भावे भगवत्स्वरूपानुभवे वा सम्पन्ने गृहत्याग-  
कर्तव्या न वेति संशये फलस्य सिद्धत्वात् कर्तव्यो गृहत्याग इति  
भाते, उच्यते ।

बहिस्तू मयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

उभयथापि भगवद्भावमात्रे स्वरूपानुभवे वा गृहाद् बहिर्गतो  
त्यागः कर्तव्यः । त्वं तु सर्वं परित्यज्येति स्मृतेरुपपत्तिरुपराक्षीर्णा तथे-  
वाच्यतां त्यजेत् ॥ ४२ ॥

गन्धर्ष पुष्टिमार्गोपफलस्य त्यागात्मकसाधनजन्यत्वमावाप्ती-  
त्यापङ्गाह ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्वेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमत्तस्य स्वामिनो भगवत एव फलश्रुतं साधनायेति वि-  
हितत्वेन च त्यागः कर्तव्यः । साधनदशायां गृहादीनां भगवद्भाव-  
साधकत्वभावेनार्थोत्तेनां त्यागो भवतीति शेषम् । अत्रैवैवञ्जारवता-  
र्येन भक्तिमार्गविद्यान्तरायात् न प्राप्तोक्तम् ॥ ४३ ॥

आर्विज्यमित्याहुलोमिस्तस्मै हि परिकीर्यते ॥ ४४ ॥

ओहुलोमिरावाप्यस्तु जीयानां भगवत्प्रीत्याद्येमेव प्रकटितत्वेन

लीलोपयोगस्य तेषां त्यागं विनाऽसम्भवाद् भक्तस्य सर्वत्यागपूर्वकं  
यद्भगवन्निकटगमनं तदार्त्विज्यम् श्रुतिवक्त्रमैव अनुते । यथा श्रु-  
तिवक्त्रं कर्मणि प्रयासो यजमानकार्यार्थं तथाऽत्रापि भगवल्लीलास-  
पादनार्थमेव तेषां त्यागादिकमित्यर्थः । भक्तानाम् श्रुतिवक्त्रनिरूप-  
णस्य तात्पर्यान्तरमाह । तस्मै हि परिकीयते । तस्मै यजमानाय स्व-  
कार्यकारणार्थम् श्रुतिवक्त्रं परिकीयते वरणेन स्वीक्रियत इत्यर्थः ।  
एवं प्रकृते स्वीयतल्लीलासम्पादनार्थं कृता भक्तास्तल्लीलानुमवावि-  
रोधिगृहादिकं त्यक्त्वा भगवन्निकटं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

भक्तिरस्य भजनमित्यादिभुतिरूपप्रमाणादप्ययं सिद्धान्तो  
वेद्यः ॥ ४५ ॥

ननु वरणभुतिभंगवत्प्राप्ता वरणानिरिकसाधनान्तरं निषेध-  
नि । तस्मादेवंविदित्यादिभुतिस्तु साधनान्तराणि निरूपयति । एवं  
भुतिविप्रतिषेधे प्राप्ते मर्यादापुष्टिमेवेन तयोर्व्यवस्थामाह ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो वि-  
ध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

जीवानां भगवद्भक्तीकारो मर्यादापुष्टिमेवेन द्विधा । तत्र भुतौ  
शमदमादिसहकार्यन्तरविधिर्मर्यादापक्षेणोच्यते । पुष्टिमात्रे तु वर-  
णानिरिकसाधनानपेक्षणात् तद्वतो भगवद्विषयकपरमस्नेहवतस्तृ-  
तीय साधनं मानसिकम् । कायिकवाचनिकमानसिकमेवेन त्रिविध-  
साधनेषु मानसिकस्याङ्गवर्हितत्वात् तद्वहणम् । तथाच तादृशस्य भ-  
क्तस्य मानसिकसाधनमपि विध्यादिवज्ज्ञेयम् । यथा स्नेहवतो भक्त-  
स्य भगवत्कार्ये प्रवृत्तौ विधिरयंवादो वाऽप्रयोजकः । तस्य स्वत एव  
प्रवृत्तिसम्भवात् । तथा मनसैवातर्क्यामिनिभुतिशोधनं मानसिकं सा-  
धनं भगवद्भावाप्रयोजकमित्यर्थः । भगवद्भक्तीकारयत्नेन न स स्वत एव  
प्राप्तिसम्भवात् । भगवति मनोनिवेशस्तु भावस्थाभाष्यादेव, न तु  
विधिबलेन । एवं मानसिकसाधनस्य पुष्टावप्रयोजकत्वकथनेन कायि-  
कवाचनिकयोरप्रयोजकत्वमर्यादेव सिद्धम् ॥ ४६ ॥



ननु यदिस्तृतीयधेयादिना पूर्यमावयुक्तस्य गृहत्यागावश्यं  
कथमुक्तम् । तच्छान्देग्योपनिषदुक्तोपसंहारविरुद्धम् । तत्रान्ते,  
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति गृहस्थाधर्मस्यैव कथनादि-  
त्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाह ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

त्यागे चाङ्गमनस्योरेव भगवति धितियोगः । गृहस्थाधर्मे तु  
कुटुम्बसाहित्येन सेवाकरणात् सर्वेन्द्रियाणां भगवद्विनियोगः, परि-  
जनकृतायेता आधिका सम्पद्यत इति गृहिणोपसंहारः कृत इत्यर्थः ।  
भर्यादामार्गीयगृहिव्यवच्छेदार्थं तुः । पूर्वोक्तत्यागावश्यकत्वं तु व्य-  
सनशायामेव । तादृशाधिकारस्य दुर्लभत्वेन पूर्वं गृह एव स्थित्वा  
भजनं कर्तव्यमित्यप्रोक्तम् । पूर्णाधिकाराभावे त्यागधर्माणामतिधा-  
दात् कर्मत्यागेन विकर्मजदोषप्रसक्तेश्च ॥ ४७ ॥

किञ्च ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

संन्यासिनो यथा मौनानीहादयो धर्मा उपदिष्टास्तथात्र गृ-  
हिण इतरेषामप्युपदेशः कृतः । आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्ये-  
त्यादिना । अतः संन्यासिधर्मापेक्षयाऽत्राधिकधर्माणामुपदेशाद् गृ-  
हिणोपसंहारो युक्तः ॥ ४८ ॥

ननु तत्र शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इतिकथनात् कथं  
सर्वेन्द्रियाणां भगवत्सेवापरत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ।

अनाविष्कुर्यन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

यतो भगवता सहान्वयं सम्पन्नं प्राप्य धर्तते । अतो गृहस्था-  
धर्मधर्मोदाप्ययनादिभिर्भगवद्भावमनाविष्कुर्यन् भगवद्भजनं कुर्या-  
दित्याशयेन शुचौ ने धर्मा उक्ता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिककर्मकरणसमयमाह ।

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

यथा भगवद्भावगोपनायै वैदिककर्मकरणं, तथा लौकिककर्म-

प्यनावश्यकत्वात् करणम् । परं तु भगवत्कार्याप्रतिबन्धेनैहिकमप-  
त्योत्पादननस्त्वेकारादिकं कार्यम् । ननु तेषां वाद्य एवास्त्वित्याश-  
ङ्काह । तद्दर्शनात् । धार्मिकान् विदधदिति श्रुतौ धार्मिकपुत्रावित्यान-  
दर्शनाद् गृहस्थाश्रमनद्धर्माणां वाद्याभावेऽपि भगवत्सेवासमयाऽप्र-  
तिबन्धेन तेषां करणमित्यर्थः ॥ ५० ॥

नन्वेवंप्रकारेण भजनं कुर्वतो भक्तिमार्गीयस्य भगवद्रसानुभ-  
वात्मकं फलं भवति, न वेत्याशङ्काह ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदव-  
स्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

एवम्भूतस्य गृहिणो जीवन्मुक्तस्य मुक्तैर्यत्फलं भगवद्रसानु-  
भवस्तस्यानियम एव । अत्र हेतुमाह । तदवस्थेत्यादि । न स पुनराव-  
र्तन इति श्रुत्या मोक्षावस्थाया एव नियमः क्रियते । न तु पुष्टिमार्गी-  
यफलस्य । जीवन्मुक्तिदया तु तस्यैतर्गिद्वयेवेतिभावः । शतस्तयैत्य-  
र्थः । अत्र भक्तस्य भगवद्रसानुभवानियम उक्तः, स तु भक्तिमार्गी-  
यसर्वमिप्रायेण । तत्र शुद्धपुष्टिभक्तस्य परमानुग्रहमाजनत्वान्मुक्त-  
यत्फलं भगवद्रसानुभवस्तदेव तादृशसाधनसम्पत्तौ नियमेन भवति ।  
तेषां भक्तानां शुद्धपुष्टिमार्गीयसाधनं न सम्पन्नं, तेषां तु साधनाभा-  
वादेव न विलक्षणभगवत्सवन्धात्मकं फलं भवति, मोक्षस्तु भवत्येव  
सर्वेषामित्यभिप्रायेण मुक्तिफलानियम उक्तो, न तु शुद्धपुष्टिसाधन-  
सम्पत्तायपि न मुख्यं फलं भवतीत्यभिप्रायेणेति श्रेयमिति ॥

यद्वा, नन्वेवंरीत्या भक्तिमार्गीयगृहिणो भगवद्रसानुभवात्मकं  
फलमेव जन्माव्ययधानेन भवति न वेत्याशङ्काह । एवं मुक्तिफला-  
नियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । एवम्भूतस्य गृहिणो जीवन्मु-  
क्तस्य मुक्तैर्यत्फलं भगवद्रसानुभवस्तस्यानियम एव । एतज्जन्मांतरं  
जन्मान्तरव्ययधानेन वेत्यनियम इत्यर्थः । जन्मान्तरव्ययधानं तु  
तेषां नदिच्छानुपेधिभगवदिच्छानो भवति । तादृशभक्तानामेव ता-  
दृशीच्छा भवति, यदस्माकं जन्मान्तरं भवतु । तेनास्माकं भगवद्र-  
जानरसानुभवो भवतु । लोकानां शिक्षणेनास्माभिः कृतार्थता सम्पा-  
दनीया तदुपर्यनुग्रहोऽपि सम्पत्तामित्याकारकनदिच्छानुपेधेन भ-

गवदिच्छया तेषां जन्मान्तरं भवति । परंतज्जन्म मुक्तिरूपं पु.त्राऽष्ट-  
 टं, न तु बन्धरूपम् । न कर्मबन्धनं जन्म वैष्णवानां च विद्यते । वि-  
 धारनुचरत्वं च मोक्षमाहुर्मनीषिणः । यथा सौमित्रिभस्ताविति पा-  
 शोक्तेः । आर्तभक्तानां त्वेतादृशीच्छा न भवति, तेषां भगवन्निमयोगस्य  
 सोढुमशक्यत्वादिति श्रेयम् । अत्रियमे हेतुमाह । तदयस्यावधृतेस्तद-  
 यस्यावधृतेः । न स पुनरावर्तत इति श्रुत्या मोक्षावस्थाया एव नियमः  
 क्रियते, न तु पुष्टिमार्गीयकलस्य । जीवन्मुक्तदशा तु तस्योत्सर्गिक्ये-  
 वेतिभावः । मतस्तपेत्यर्थः । आहृष्टिरप्यायसमाप्तिमुचिका ॥ ५१ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाध्यायां तृतीयाध्यायस्य  
 चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समाप्तभार्य तृतीयोऽध्यायः ।



४ अध्याये १ पादः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ।



तुरीयेऽध्याये फलं विचारयन्तस्यान्तरङ्गसाधनरूपश्रवणादिषु विचारयति । तत्र, आत्मा चा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-  
ध्यासितव्य इत्यनेन विहितं श्रवणादिकं सकृद्व कर्तव्यमसकृद्वेति  
संशये सकृत्करणेऽपि शास्त्रार्थसम्पादनसम्भवात् सकृदेव कर्तव्यं,  
नासकृद् गौरवादिति प्राप्ते, उच्यते ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

अवगादीनामावृत्तिरेव धुतितात्पर्यविषयः । कुतः । असकृदु-  
पदेशात् । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपास्थाने, येनदात्ममिदं सर्वमित्यारभ्य  
तत्रमसीत्यन्तापदेशवाक्यस्य तथकृत् उपदेशात् ॥ १ ॥

अत्रैव प्रमाणान्तरमाह ।

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

धुनेरनुमापकत्वात् स्मृतिर्लिङ्गमित्युच्यते । तथाच, 'यथा  
यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यमायाश्रवणामिधानैः । तथा तथा  
पश्यति यस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाज्ञनसमयुक्तम्' इति स्मृतेरपि श्रव-  
णादीनामावृत्तिरेव फलसाधिकेति ज्ञेयम् । अत्र चक्षुर्यथैवेति दृष्टा-  
न्तेनापि श्रवणादीनामावृत्तिर्दृष्टारैव फलसाधकत्वं सूचितम् । अतः  
श्रवणादिकमसकृद्व कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

एवं श्रवणादीनामावृत्तौ ज्ञानिनां फलं विचारयति ।

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

ज्ञानिनो हि भगवन्तमात्मरूपेणोपासते । एवं निरन्तरमुपासने  
क्रियमाणेऽनेकजन्मभित्तेषां हृदये तथैव भगवान् स्फुरति । तदा  
स्वानन्दांशस्वाप्पाधिर्भावात् स्वामेदेनैव तमनुभवन्ति । एव स्थितौ  
किञ्चित्कालपिलभ्येन प्रारब्धस्य तत्रैव प्रविशन्ति । एतदेवाह । आ-  
त्मेति तूपगच्छन्ति । आत्मेत्युपासनात् तमेवोपगच्छन्ति प्राप्नुयन्तो-

त्यर्थः । एतादृशाः सर्वोपकारिण इति उपरार्थमपि ज्ञानं भगवता तेषु  
वृत्तमित्युत्तमाधिकारिण्युपस्थिते ज्ञानमुपदिशन्त्यपीत्युपदेशोऽपितेषां  
फलानुभवमध्यर्पातीत्युपदिशन्ति चेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मण आत्मत्वेन ज्ञानमुपासनार्थं, गुरौ भगवत्त्वेन ज्ञा-  
नमपीति तस्य फलत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह ।

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥

प्रतीकेन अन्यस्यान्यरूपेणोपासनेन स मोक्षो न भवति । अत-  
स्मिन्सद्वृद्धिरूपे प्रतीकं भेदज्ञानस्य विद्यमानत्वात् । भेददृष्ट्याभि-  
मानेनेति वाक्ये भेददर्शनस्य संसारप्राप्तिकलकत्वनिरूपणात् ॥ ४ ॥

ननु सर्वं खल्विदं ब्रह्म, आत्मैवेदं सर्वमित्यादौ सर्वत्र ब्रह्म-  
दृष्टिः प्रतीकार्तिका मोक्षसाधनत्वेनोक्ता । अतः प्रतीकोपासनस्य ति-  
र्थिशेषब्रह्मप्राप्तिलक्षणा मोक्षस्य साक्षादसाधनत्वकथनमनुपपन्नमित्या-  
शङ्क्याह ।

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

सर्वस्य वस्तुनो ब्रह्मात्मकत्वेन सत ब्रह्मदृष्टेः प्रतीकत्वाभावेन  
ज्ञानाधिकारोत्कर्षात् सा सत्य एव भवतीत्यर्थः । पूर्वोक्तवाक्येषु त्व-  
नुधादमात्रं, न विधानम् । अतः प्रतीकोपासनस्य न साक्षात्मुक्ति-  
साधनत्वमिति सम्प्रमेयम् ॥ ५ ॥

ननु छान्दोग्ये, प्राचीनयोग्यकं त्वमात्मानमुपासेत इत्यादित्व-  
मेव भगवो राजन्निति ह्यंथाच्येति, पुनरिन्द्रद्युम्नप्रश्ने, वायुमेव भगवो  
राजन्नित्यादावप्युपासाऽऽपप्रभृतय आत्मत्वेनोपासनाधिरया उक्ताः ।  
तत्रैवासी पा आदित्यो देवमाध्यात्युपस्थाप्ये उच्यते, य एतमेवं विद्या-  
नादित्यं ब्रह्मण्युपासत इति । यद्यपि, सर्वं खल्विदं ब्रह्मोनिश्चुतौ सर्वा-  
नुधादेन ब्रह्मण्यवोचनात् प्रतीकत्वं, तथाप्यत्र तु प्रत्येकमादित्यादौ  
ब्रह्मण्योक्तेः प्रतीकत्वमेव । तद्योपासनेन फलकथनात् प्रतीकोपासना-  
या अत्र फलसाधकत्वं सूचितम् । एवञ्च पूर्वत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्म-  
तिवाक्यं वस्तुतः सर्वस्य ब्रह्मत्वं नाभिप्रेतं, किन्तु तथा प्रतीकोपा-  
सनम् । एवं तस्यापि फलदर्शनात् प्रतीकोपासनस्य फलासाधक-  
त्वकथनमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह ।

आदित्यादिमन्त्रयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥

भगवतः स्वरूपभूतशक्त्यात्मकादित्यादौ या ब्रह्मत्वमतय उ-  
क्ताः साकारव्यापकस्य ब्रह्मणः प्रत्येकमङ्गमपि तथोपासितं फ-  
लदमिति ज्ञापनार्थम् । युक्तं चेत्तत् । ब्रह्मण आनन्दमात्रकरणादुक्तो-  
दरादेरङ्गमपि तादृशमिति नात्र प्रतीकोपासनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं सूत्रपट्टकेन श्रवणाद्यावृत्तौ ज्ञानिनां सर्वत्र जगति प्रत्ये-  
कपदार्थेषु च भगवद्रूपत्वेन भानलक्षणफलमुपपाद्याग्रिमसूत्रपट्टकेन  
पुष्टिमक्तानां भगवत्स्वरूपाविर्भावात्मकं फलं तत्प्राप्तौ साहजिकमु-  
क्तदस्नेहात्मकं साधनं चाह ।

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥

उक्तदस्नेहात्मकसाधनसम्भवाद् भगवांस्तदधीनः संस्तदग्रे  
भासीनो भवति ॥ ७ ॥

एवं बहिःप्रोक्तव्यमुक्तवान्तरपि तदाह ।

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

उक्तदमायेन निरन्तरस्मृतिरूपध्यानादपि हृदि प्रकटः सत्ता-  
सीनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमेतादृशमन्त्रेच्छयैव बहिरन्तश्च भगवत्प्राकट्यमित्युक्त्या  
लीलाविष्कारमपि भक्तभावाधीनमित्याह ।

अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

मन्त्रेच्छामपेक्ष्याचलत्वं, चकाराच्छलत्यमपेक्ष्यर्थः ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

केचन भक्ताः स्वरूपदर्शनेन निरपेक्षान्तरस्मरणानन्दमनुभव-  
न्तस्तेनैव विस्मरितापवर्गास्तकलास्तिष्ठन्ति । चकाराच्छ्रवणकीर्त-  
नादिवराणां प्रदणम् । तदुक्तम् । अथ ह पा य तत्र साहिमाऽमृतम-  
मुद्रपिमुयाऽमृहर्षिदया स्वयमसि निष्यन्दमानानधरतसुमेन वि-  
स्मरितिरदधुनसुखलेशमासाः परमभागवता-पकान्तिन इति ।

अनेन श्रवणजन्यभगवत्परत्वमुक्तम् । अथवा 'अहं भक्तपराधीनो  
ह्यस्वतन्त्र इव द्विज । साधुभिर्प्रेक्ष्यदृष्टो भक्तैर्भक्तजनप्रिय' इत्या-  
दिस्मृतयः पूर्वोक्ते भगवता भक्तवश्यत्वे प्रमाणात्वेनोक्ता एतेन सू-  
त्रेण ॥ १० ॥

ननु बहिर्भगवदाविर्भाववतो भक्तस्यान्तःसदाविर्भावघनश्च  
न्यूनाधिकभावोऽस्ति, न चेति विशयेऽन्तर्भगवदाविर्भावस्योत्कृष्टत्वात्  
तद्वतो भक्तस्याधिक्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

यत्र भक्तेऽप्येकाग्रता एकस्मिन् प्रकटे भगवत्स्वरूपे प्राहृक्-  
चित्तधारा, न त्वन्तर्बहिर्विशेषे तत्र भक्तेषु बहिर्भगवदाविर्भावयुत-  
स्यान्तस्तदाविर्भावयुतस्य च भावे तद्विषये स्वरूपे च विशेषाभावा-  
न्यूनाधिकभावो नास्तीत्यर्थः । तथाच भक्तेऽप्येकाग्रतयाधिक्य-  
सम्पादिकत, न तु बहिराविर्भावोऽन्तराविर्भावो वेतिभावः ॥ ११ ॥

ननु पूर्वमन्तःप्रकटस्य भगवत उत्कटभाषाद्यदा बहिराविर्भा-  
वस्तदा भक्तस्य पूर्वमिदं स्वरूपमन्तरन्वभूवमधुना बहिरनुभवामीति  
ज्ञानं भवति, न चेति संशयेऽन्तरनुभवबहिरनुभवयोरत्यन्तवैलक्ष-  
ण्यात् तादृशज्ञानं मयत्वेवेति प्राप्ते, उच्यते ।

आप्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥

प्रायणं हि सत्तामहमिनिवाक्यान् प्रायणं नाम परमपुरुषार्थ-  
रूपं पारलौकिकं फलमुच्यते । एवं सति प्रायणं मर्यादीकृत्य तेषां  
संघावणां निवृत्तिः । भगवत्स्वरूपे आन्तरत्वयाहृत्यानुसन्धानरहिताः  
केवलशेषरूपैकनिष्ठासिद्ध्यन्तीत्यर्थः । ननु प्रायणानन्तरं भगवति सा-  
मुच्च्यं भाविष्यतीत्याशङ्काह । तत्रापि हि दृष्टमिति । तत्रापि प्रायण-  
ऽपि पूर्ववद्भगवता सममालाभाऽवलोकनधीमच्चरणफलरूपशार्दूलिकं  
दृष्टमेव तस्य फलं भवति, नत्वंपूर्वं सायुज्यादिकम् । यतोऽयं कृपा-  
विषयोऽतो मुक्तमेव तथेति हि दृष्टार्थः ॥ १२ ॥

आवृत्तिरस्मदुपदेशादिनिमुञ्चपटकेन पूर्वं ज्ञानिनां ज्ञानमि-  
श्रमकानां च श्रवणाद्यादृष्ट्या सर्वत्र जगति भगवद्रूपत्वेन ज्ञानमुक्त-  
म् । जातज्ञानानां तेषामेवाधुना सूत्रत्रयेण जीवन्मुक्तिदशा निरूप्यते ।

तत्र मर्यादामक्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वनियमाज्ज्ञानात् पूर्वं सञ्चिन्तकर्मणां स-  
त्त्वात् तदुत्तरमपि कर्मकरणदर्शनाच्च तेषां कर्मणां भागैकतादयत्वनि-  
यमान्मुक्तिरनवसरपरहतेत्याशङ्कयामाह ।

तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्य-  
पदेशात् ॥ १३ ॥

तस्य ब्रह्मज्ञानस्याधिगमे प्राप्तौ सत्याम् उत्तराधयस्याऽश्लेषः पू-  
र्वाधयस्य विनाशश्च भवतीत्यर्थः । कुतः । तद्व्यपदेशात् । यथेपीका-  
तुलमग्नौ प्रोतं प्रदूयतेतैवं हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रुतेः ।  
यथैघ्रांसि समिद्धोऽग्निर्मस्मसात् कुर्वतेऽंजुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि  
मस्मसात् कुर्वते तथा इति स्मृतेऽश्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु पापस्य शास्त्रे निन्दितत्वात् तद्विहृत्तिर्ज्ञानेन भवतु, सुरु-  
तस्य तु शास्त्रोक्तसाधनजन्यत्वात् तन्नाशो भोगेनैवेति तथैव मुक्तिर-  
नवसरपरहतेति विशेषाशङ्कायां पूर्वोक्तन्यायमेवातिदिशति ।

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

इतरस्य पुण्यस्याप्येवं पूर्वस्याश्लेष उत्तरस्य विनाश इत्यर्थः ।  
उभे हैवैव तर्तीति श्रुतेः । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्मृतेऽपि नद्व्यप-  
देशादित्यर्थः । ननु तादृशज्ञानिनो मर्यादामार्गीयत्वात् कदाचिद् भ-  
रतजयादिवत् सङ्गदोषेण भगवद्भावात् पाते सति विहितनिषिद्धक-  
र्मसम्बन्धे पूर्वोक्तदोषताद्वयस्थमित्याशङ्क्य सुत्रैकदेशेन परिहरति ।  
पाते त्विति । एवमसंश्लेष इत्यनुयज्यते । मर्यादामक्तौ भगवद्भावा-  
च्छ्रुतिः पाते इत्युच्यते । अप्यर्थे तुः । तथाच, न कर्हिचिन्मत्पराः  
शान्तरूपे न ह्यचन्तीति वाक्यात् तेषां पातो न सम्भवति । तथापि भ-  
गवद्विच्छया मर्यादामार्गीयत्वाद् भगवांश्चेत् तथा करोति, तथाप्यु-  
त्तरसुरुतबुद्धनकर्मणोरसंश्लेष एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु वेदस्य कर्मजत्वाद् भक्तिमिथ्याज्ञानेन कर्मनाशादेहनाशे  
सति ज्ञानिनः पवचनानुपपत्तिर्जिह्वासोऽथ तादृशगुरोरभावेन गुरुप-  
सत्यायसम्भवेन मार्गोच्छेदापत्तिश्चेत्याशङ्क्य परिहरति ।

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वं तदवधेः ॥ १५ ॥



पूर्वं पूर्वसूत्राभ्यां ज्ञाननाशयत्वेन प्रोक्ते सुरुतदुच्छ्रितकर्मणी  
ते अनारब्धं भोगायनानाख्यं कार्यं याभ्यां तादृशे एव नश्यते, नाशेपो  
ननु ज्ञानं सर्वकर्मदहनंऽसहायशरमिति पूर्वमुक्तं, तत् कथमुच्य-  
तेऽनारब्धकार्यकर्मनाशकमिति । तत्राह । तदवधेः । तत् ज्ञानेनार-  
ब्धकार्यकर्मदहनम् अवधेः कार्यमात्रस्य पूर्वावधिरूपमगवदिच्छात्  
इत्यर्थः । तथाचाखिलकर्मदहनसर्वसमर्थस्यापि ज्ञानस्य मगवादिच्छया  
प्रतिवत्त्वात् प्रारब्धकार्यविषये सद्बोध्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु जीवन्मुक्तानां प्रारब्धकर्मभोग एव कर्तव्यो, न त्वन्यद-  
प्यग्निहोत्रादि । इदयते च जनकादीनां नत्करणमात्रतः कृतस्य कर्मणः  
फलावश्यम्भाव इत्याशङ्क्य तेषां कर्मकरणप्रयोजनमाह ।

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

तुशब्दः पक्षव्यायतकः । तेषामग्निहोत्रादिकरणं तत्कार्यायैव  
प्रारब्धकर्मनाशायैव । तेषामग्निहोत्रादिकारकं प्रारब्धमस्तीति तद्भा-  
गार्थं कर्म क्रियते, न त्वप्यर्थफलार्थम् । कुतः । तद्दर्शनात् ।  
यथाकाशे यथाचारी तथा भवति, साधुकारी साधुभवति पापकारी  
पापं भवति, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेनेति श्रुतिदर्श-  
नात् । एतच्छ्रुत्या पूर्वपुण्यस्य कर्मणोऽग्रिमपुण्यकर्मजनकत्वमुक्त-  
मिति तद्भागार्थमेवाग्रिमकर्मकरणमित्यर्थः । एवं मर्यादात्मकस्य म-  
र्यादयैव मोक्षप्रतिबन्धो मर्यादयैव ज्ञानेन तत्राप्येति निरूपितम् ॥ १६ ॥

पूर्वम्, आसीनः सम्भवादिनि सूत्रपटकेन पुष्टिमक्तानां भग-  
वदाविर्भावान्मकं फलमुक्तम् । अधुना तेषामेव ज्ञानिवैलक्षण्येन भगव-  
त्कृपया भोगं विनैव प्रारब्धाप्रारब्धकर्मनाशपूर्वकं सद्य एव भगव-  
द्भागात्मकं फलमुच्यते सूत्रत्रयेण ।

अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

एकेषां पुष्टिमक्तानामुभयोः प्रारब्धाप्रारब्धयोर्भोगं विनैव  
नाशो भवति । कुतः । अतः धुनेरित्यर्थः । यतः कर्मणो ज्ञाननाशयत्वं  
निरूपकाया ज्ञानिनः प्रवचनादिनिरूपणेन ज्ञानानाशयप्रारब्धात्यक-  
माक्षेपकधुनेर्भोगेन त्वितरे क्षणवित्याशय सम्पद्यत इत्यादिरूपाया  
अन्यापि धुनिः पठ्यते । तस्य पुनः दायमुपपत्ति सुहृदः साधुकर्त्ता,

द्विष्टः पापकृत्यामिति ॥ १७ ॥

ननु ब्रह्मज्ञानादयस्य प्रारब्धस्य भोगैकनाशस्य पुष्टिमार्गिणे  
भक्ते कथं कृपया नाश इत्यसम्भावनां निराकर्तुं कैमुतिकन्यायेनाह ।

यदेव विद्येतेति हि ॥ १८ ॥

भगवज्ज्ञानशक्तेरंशभूना जीवविष्टा विद्या । एवञ्च यदेव वि-  
द्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुत्या  
भगवच्छक्त्यात्मकविद्यासम्बन्धाज्जीवकृतकर्मणो वीर्यवत्तरत्वं यत्  
तत्र साक्षाद्भगवत्कृपया प्रारब्धनाशे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं पुष्टिमार्गे प्रतिबन्धाभावमुपपाद्य फलप्राप्तिं निरूपयति ।

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते ॥ १९ ॥

इतरे स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा त्यक्त्वा । अथ भगवल्लीला-  
लुप्तमयोरपालौकिकदेहसङ्गत्तत्त्वरं भोगेन सम्पद्यते । सोऽनुने  
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितंतिष्ठतेरित्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां चतुर्थाध्यायस्य  
प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥



## चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

पूर्वपादान्ते, इतरे क्षपयित्वेत्यनेन पुष्टिमक्तः स्थूललिङ्गशरीरे क्षपयित्वा भगवदानन्दं प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्र सर्वेन्द्रियाणां युगपदेव भगवति लयः, प्रणाख्या वेति संशये प्रणाख्येवेति वक्तुं प्रणाडीमाहा

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

भक्तस्यत्फटभावेन भगवदिच्छया भगवदाविर्भावेन तद्दर्शने जाते, इन्द्रियां प्रपश्यन् प्रपियन्निधामैकश्चुम्बन्निवासेन भुजैरिवा-  
श्लिषन्निविति यत्वा सर्वेन्द्रियैः स्वरूपानुभवेच्छायां प्रथमं तेन सहाला-  
येच्छा भवति । ततो मानसिकभावेन भगवदाविर्भावो जात इति म-  
नसि प्रभुनैकत्वमस्तीति तेन सम्बन्धे तत्प्राप्तिर्भविष्यतीति पूर्वं वाग्  
मनसि सम्पद्यते लीयत इत्यर्थः । कुतः । तद्दर्शनात् । पूर्वोक्तरीत्या  
तद्दर्शनानन्तरमेव म्मायजननाद् दर्शनस्य हेतुत्वम् । अत एव छान्दोग्ये  
वाङ् मनसि सम्पद्यत इति श्रुतिः । दर्शनाभावे वेण्वादिशब्दध्वनेना-  
पि सर्वेन्द्रियैः स्वरूपानुभवेच्छा जन्यत इति शब्दाच्चेत्युक्तम् ॥ १ ॥

अत एव सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

अत एव दर्शनाच्छब्दाच्च हेतोः सर्वाणीन्द्रियाणि, अनु धा-  
ग्लयानन्तरं मनसि सङ्गतानि भगवदानन्देन सम्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उचरात् ॥ ३ ॥

सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे सम्पद्यते । कुतः । उचरात् । धु-  
तियाक्यादित्यर्थः । स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रयस्यो दिशो दिशो  
पतित्वाऽन्यत्रायतनमलम्ब्या पन्धनमेवोपध्रियत एवमेव तलु सौम्य  
तम्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलम्ब्या प्राणमेवोपध्रियत इ-  
त्युक्त्याऽग्रे हेतुमाह, प्राणपन्धनं हि सौम्य मन इति । अगल-  
येत्यर्थः ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥

स सर्वेन्द्रिययुक्तमनःसहितः प्राणोऽध्यक्षे प्रकटे भगवति सम्पद्यत इत्यर्थः । कुतः । तदुपगमादिभ्यः । तस्य भगवत उपगमोऽभ्युपगमः पुष्टिर्मात्रेऽङ्गीकारः । आदिपदाद् भगवद्वशीकरणसमर्थः स्नेहो भगवःप्राप्तिप्रतिबन्धकरदार्थन्यायस्तत्प्रसादानुकूलं भजनं च संगृह्यते ॥ ४ ॥

एवं पुष्टिभक्ते सर्वेन्द्रियलयप्रकारो निरूपितः । ज्ञानिनः, तदधिगमेत्यादिसूत्रप्रयेण जीवन्मुक्तिदशा निरूपिता । अधुना तत्सर्वेन्द्रियाणां लयोऽपेक्षित इति तल्लये प्रकारान्तरमाहिकेन सूत्रेण ।

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

‘मर्यादाभक्तानामिन्द्रियाणि भूतेषु लीयन्ते । कुतः । तच्छ्रुतेः । यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति घातं प्राणश्चक्षुरादित्वं मत्तश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं यदीरमाकाशमात्मौघधीलौमानि घनस्पतीन् केशा बप्सु लांहितं च रेतश्च निधीयत इति ध्रुतेः ॥५॥

ननु मर्यादामार्गीयौ भक्तौ ज्ञानी च भवतः । पूर्वोक्तनिर्यायस्तु ज्ञानिविषय एव । मर्यादाभक्तं तु कदाचिद् भगवान् पुष्टावङ्गीकरोतीत्याशङ्क्याह ।

नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

एकस्मिन् ज्ञानिनि नियमेन मर्यादायामङ्गीकार इति नियमो न, किन्तु मर्यादाभक्ते ज्ञानिनि चोभयोरैव मर्यादायामङ्गीकार इति नियम इत्यर्थः । न तु कदाचिन्मर्यादाभक्तं पुष्टावपि प्रवेशयतीत्यर्थः । कुतः । दर्शयतो हि । यतो याज्ञवल्क्यार्तभागो तथैव दर्शयतः । तयाहि । यत्रायं पुरुषो विद्यत उदस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्याहो नेत्यातभागप्रश्ने याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवलीयन्त इत्युक्त्वाम्रे, यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येतीत्यारम्य रेतश्च निधीयत इत्यन्तमुक्तवान् । ततः कार्यं पुरुषो भवतीति प्रश्ने, उभाभ्यां विचारितमुत्तरमुच्यते, तौ ह यदुच्यतुः कर्म हैव तदुच्यतुरित्यादिना । अब प्राणानामत्रैव लयोक्त्या मुक्ताविषयेयं श्रुतिर्यित युक्तम् । अमुक्तस्य

प्राणलयासम्भवात् । तथाच मुक्तस्य कर्मणि स्थितेरसम्भवात् कर्मशब्देन मर्यादैव ग्राह्या । तथाच मुक्तिविषयो ज्ञानिमर्यादाभक्तौ कर्मणि मर्यादायामेव निष्ठनो, न तु कदाचित् पुष्टावपीति तयो-  
रभिप्रायो ज्ञायते । तथाच ज्ञानिमर्यादाभक्त्योरुभयोर्मर्यादायामद्वी-  
कारनियमो, न त्वेकस्मिन्नाश्रयि भावः ॥ ६ ॥

नन्वेवं मर्यादापुष्ट्यार्नियतविषयत्वे किं नियामकमित्याकाङ्क्षा-  
यां तयोः स्वरूपमेव तादृशमित्याह ।

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥

मर्यादामार्गो हि साधनक्रमेणैव मुक्तिः, पुष्टिमार्गो तु भवणाद्य-  
तिरिक्तज्ञानकर्मादिसाधनं विनैव मुक्तिप्राप्तिरिति नियतम् । तदा-  
ह । आसृत्युपक्रमात् समाना । सृतिर्जीवानां भगवतः पृथग्भूष-  
संस्तरणम् । तस्या उपक्रममारम्भ मर्यादीकृत्य मोक्षपर्यन्तं साधनेनै-  
व मुक्तिरेवमुक्ता मर्यादा समाना मध्ये नान्यथा भवतीत्यर्थः । एवं  
पुष्टिमार्गं अमृतत्वं चानुपोष्य । अत्रोपोषणपदं साधनमात्रोपलक्ष-  
कम् । तथाच साधनमात्रगृह्याया केवलरूपया अमृतत्वमपि तन्मार्गे  
नियतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तन्वेयमपि मर्यादामार्गीयशुद्धजीवस्य मोक्षसम्भवाद् याज्ञ-  
यल्कयार्नमागाङ्गां कर्म द्वैव तत्प्रशंसंस्तुरित्यनेन तन्मुक्तेः कर्मत्वेन  
कथनं कुत इत्याशङ्क्याह ।

तदाऽपीतिः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तदा पुष्टिफलदशायाम् अपीनेर्मर्यादामार्गीयमोक्षस्य संसा-  
रव्यपदेशात् तन्मुक्तौ भगवत्स्वरूपागन्दानुभवाभावात् संसारतुल्य-  
तैवेति ताङ्ग्यां तथा निरूपितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु पुष्टिमार्गीय तत्त्वमेतदशं यत्र मुक्त्यात्मकफलस्यापि  
संसारव्येन गणना, तर्हि तत्त्वैवाम्यर्हित्त्यात् स्तुतेयुक्ततया मुक्ति-  
स्तावकावाक्यानां प्रतारकत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह ।

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

पुष्टिमार्गीय तत्त्वं सूक्ष्मं दुर्मेयमित्यर्थः । तस्यानुगमेकवैध-

त्वाद्नुभवस्य च दुर्लभाधिकारिविषयत्वादन्यावेशमेव तत् । मोक्षस्य च शुद्धाधिकारिमात्रविषयत्वात् स्तुतेरयाधितविषयत्वात् नदावैक्यमागस्य न प्रतारकत्वमिति भावः । नन्वेवमतिनिगूढपुष्टितत्त्वमद्भावं किं मानमित्याशङ्क्याह । प्रमाणतश्च तथापलब्धेः । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्च विभेति कुनश्चेति श्रुतौ पूर्वाद्धेन मनोवागगम्यत्वेन दुर्ज्ञेयत्वमुक्त्योत्तराद्धेन विद्वानिति तत्सत्ता बोध्यते । अतस्तद् दुर्ज्ञेयत्वेनैव श्रुतिबोधितमिति तत्त्वमद्भावं न विवदितव्यम् । चकारात् तादृशमकानुभवोऽपि मानमिति सूच्यते ॥ ९ ॥

नन्वेनादशपुष्टितत्त्वसत्त्वे यथा ब्रह्मविदः स्वमार्गीयं तत्त्वमुपदिशन्ति, तथैतेऽपि कुतो नोपदिशन्तीत्याशङ्क्य तत्र निदानमाह ।

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

ऐश्वर्यभावे ह्युपदेशनम् । तेषां तु विरहदशा सगवत्सङ्गमदशा धेति दशाद्वयम् । तत्र विरहे तद्भावेनान्यभाषानामैश्वर्यभावाधीनामुपमर्देनापदेशो न सम्भवति । सङ्गमे तु अतः पुर प्रकटानन्दात्मकप्रभुस्वरूपाद्धेतोस्तदानन्दानुभवनिमग्नचित्तत्वेनान्येभ्यः सख्यादिभ्यःऽप्युपदेशो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु रसो वै सः, रसश्चेत्यायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवतीति श्रुते रसात्मकभगवत्स्वरूपानुभवेनानन्दिनानां तेषामानन्दनिरोधानात्मकविरहदुःखं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह ।

अस्यैव चोपपत्तेरूपमा ॥ ११ ॥

अस्यैव आनन्दात्मकभगवत्पञ्च धर्म ऊष्मा विरहताप इत्यर्थः । नन्वानन्दात्मकस्य दुःखरूपो धर्मः कथमित्याशङ्क्याह । उपपत्तेरिति । शृङ्गारस्यायिमावात्मकप्रभुस्वरूपस्यान्तरनुभावकत्वात् सोऽपि सुखस्वरूप एवोपपद्यते, न तु दुःखात्मकः । निर्वेदग्लान्यादिरूपस्यभिचारिभावात् तथा मानमात्ममित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु, न पश्यो मृत्युं पश्यति नरो तद्दुःखमित्यादिश्रुतेर्निर्वेदग्लान्यात्मकदुःखस्याप्यसम्भव इत्याशङ्क्य श्रुतेस्तात्पर्यमाह ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥

अत्र श्रुतौ शरीरमेव दुःखं प्रतिगिह्यते, न तु शृङ्गारव्यभि-  
चारिभावात्मकं, रोगसद्वपाटादितिभावः ॥ १२ ॥

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

एकेषां शक्तिनां प्रमुखरूपप्राप्त्यनन्तरं दुःखनिवृत्तिरूपो-  
द्भेदः स्पष्टः पश्यते, रमो वै सः रसः ह्येषां लब्धवानन्दीभव-  
तीत्यादिना ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

भगवद्भावस्य मरणहेतुत्वं, तेनैव जीवनं, तद्भावस्याश्लि-  
तुलंमत्त्वं च श्रीभागवते स्मर्यते । ता मम्मनस्का मन्मणा मदर्थे  
त्यक्तदेहिकाः । ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं तान् विभर्त्यहमित्यारभ्य  
धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणात् कथञ्चनेति भगवद्वचनेन । एताः  
परं तनुभूतो भुवि गोपवह्नौ गोविन्द एव निश्चिन्तामनिकटभा-  
वाः । यादृच्छति यं भवमियो मुनयो ययं च किं प्रहजन्मभिरगन्तक-  
यारसस्येति श्रीमदुद्धवचनेन ॥ १४ ॥

नन्वेवं भगवदाधिर्भावस्तददर्शनेन विरहीत्यण्ड्य, ततः प्रभु-  
प्राप्त्येन पूर्णानन्ददानमित्यादिकं वैकुण्ठेऽपि बुलंस कुत्र दृष्टमि-  
त्याकाङ्क्षायामाह ।

तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥

तान्युक्तानि वस्तूनि परं वैकुण्ठावप्युत्कृष्टे श्रीगोकुले श्रीगो-  
पयज्ञेन चसन्तीति शेषः । तथाहि, ता यौ चास्त्युभौसि गमस्यै  
यत्र माधो भूरिशृङ्गा अयास इत्यादिका श्रुतिराह ॥ १५ ॥

ननु परमकृपया कमपि भक्तं निस्पृहीलायां प्रवेशयति चेत्  
तदा कश्चिकालं तत्र व्याप्स्यति तत्तर्कं विधोजयति, उत तत्रैव  
स्थापयति नित्यमित्याशङ्कयां सिद्धान्तमाह ।

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥

अत्र प्राप्तस्याविभाग एव ततः । कुतः । वचनात् । तद्विष्णोः

परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय इति श्रुतेरित्यर्थः । एवं पुष्टिभक्तक-  
लानुभवप्रकारो निरूपितः ॥ १६ ॥

भूतेषु तच्छब्दनेरित्यनेन ज्ञानिन इन्द्रियाणां भूतेषु लयो नि-  
रूपितः । अधुना निरिन्द्रियस्य तस्योत्क्रमणप्रकारं पञ्चसूत्रमाह ।

तदाकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या-

सामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दा-

ऽनुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

स एनास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वयक्रामतीति-  
श्रुतेस्तस्यात्मन ओकः स्थानं हृदयं तदग्रं प्रथमं ज्वलति । पूर्वेण प्र-  
काशमानमपि तदा प्रकाशते । तेन प्रकाशितं द्वारं गमनमार्गो यस्य  
तादृश उत्क्रामति । तस्य हेतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतन इत्यादिश्रुत्या-  
ऽप्ययमेवार्थ उक्तः । इदं सर्वं जीवसाधारणं निष्क्रमणम् । विदु-  
पस्तु मार्गे विशेषमाह । शताधिकया । एकशततम्या, शतं चैकां  
हृदयस्य नाड्यस्तासां मूधानमभिनिःसृतेका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-  
मेति विषयगत्या उत्क्रमणे भवन्तीति श्रुत्युक्तया निष्क्रामति । यतः  
स हार्दानुगृहीतो हृदयस्थितेन भगवनाऽनुगृहीतः । तदनुग्रहे हेतुः ।  
विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्चेति । ब्रह्मविद्यासाम-  
र्थ्यात् । तस्या विद्यायाः शेषभूता अङ्गभूता या गतिः प्रव्रजनकृता  
तत्र या भगवतोऽनुस्मृतिः स्मरणं तत्संबन्धाद् यो भगवदनुग्रहस्तेन  
तथा निष्क्रामतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वोकोऽग्रज्वलनादेः सर्वसाधारण्येऽपि यथा हार्दानुग्रहा-  
विदुष एव सुषुम्णयोत्क्रमणमुक्तं, तथाऽधैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्वमाक्राम-  
तीति श्रुत्युक्तं रश्मिद्वारमाक्रमणं सर्वसाधारणं, विदुष एव वेति  
संशये सिद्धान्तमाह ।

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥

विद्वानेव रश्मिद्वारा गच्छतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु विदुष उत्क्रमणे यथा हार्दानुग्रहकृतो विशेषस्तथा दिगा-  
यनात्मककालविशेषकृतोऽपि भविष्यतीति शङ्कां निराकुर्वन्नहोरात्र-  
कविशेषमाशङ्क्य निराकरोति ।



निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावि-  
त्वाद्दर्शयति च ॥ १९ ॥

निशि विदुष उत्क्रमणं नेति चेन्न । कुतः । सम्बन्धस्य या  
वद्देहभावित्वात् । अनुग्रहहेतुभूतो यो गत्यनुस्मृतिसम्बन्धस्तस्य  
यावद्देहभावित्वात् तज्जन्यानुग्रहस्य सत्त्वात् तद्व्यलेन कालस्याप्र-  
योजकत्वमित्यर्थः । यत धृतिरेव दर्शयति । एतमेव प्रमाजिनो  
लोकमभीप्सन्तः प्रयजन्तीति ॥ १९ ॥

अतोऽप्यनकृतोऽपि विशेषो नास्तीत्याह ।

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥

उत्क्रमणनियमो विदुषो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

ननु श्रीभगवद्गीतास्वभाववृत्तिमार्गमुपक्रम्याग्निर्योतिरहः शुक्लः  
वर्णमासा उत्तरायणम्, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इ-  
त्युक्त्या विदुषोऽपि कालविशेषापेक्षाम्नीत्याशङ्क्याह ।

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

अयं कालनियमो योगिनः प्रति स्मर्यते, न ब्रह्मविदं प्रति । यत  
एते योगसाहचर्यं स्मार्ते । श्रीनस्य तु ज्ञानमार्गस्यासहायश्रुत्वाभ्यान्य-  
सपेक्षत्वमिति भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाख्यायां चतुर्थाध्यायस्य  
द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥



## चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

पूर्वपादे ब्रह्मविद उत्क्रमणप्रकारमुक्त्वा मोक्षमार्गमस्मिन्-  
पादे विचारयति । तत्र ध्रुवावर्चिरादिमार्गेण गमनमुक्तम् । तज्ज्ञान-  
मार्गीयमर्यादाभक्तयोरुभयोरुक्तं ज्ञानिन एवेति संशयं निर्णयमाह ।

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

अर्चिरादिमार्गेण प्रायशो ज्ञानमार्गीय एव गच्छति कश्चित्तु  
मर्यादाभक्तोऽपि । तस्य प्रायः सद्यो मुक्तत्वे सम्भवादिनि भावः ।  
कुतः । तत्प्रथितेः । तद्य इत्थं विदुर्यं चेत्तेऽरण्यं श्रद्धा तप इत्युपासने  
तेऽर्चिदमभिमम्भयतीत्यादिना ज्ञानमार्गीयस्यैव तत्रोत्कर्षक्यतात् ॥ १ ॥

तन्मार्चिरादिमार्गानिरूपकच्छान्दोग्यधुनौ वायुलोको न पट्य-  
ते । कौशीतकिधुनौ त्वग्निलोकात्तन्तरं स पट्यन् इत्युभयधुनायैक  
पथार्चिरादिमार्गः प्रतिपाद्यन् इति वायुलोकोपसंहारावश्यकत्वे छा-  
न्दोग्ये कुत्र तस्योपसंहार इत्याकाङ्क्षायामाह ।

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥

छान्दोग्ये मासेऽयः संघासरं संवत्सरादादित्यमित्यत्र संव-  
त्सरादुत्तरं वायुलोको निवेशयितव्यः । कुतः । अविशेषविशेषाभ्या-  
म् । अर्चिरारण्य संवत्सरान्तानां भूममग्नित्वेनाविशेषात् तन्मध्ये  
वायुर्न निवेशनीयः । भूलोकादुपर्यन्तरिक्षलोकस्तदुत्तरं द्युलोकः ।  
एवञ्च, वायुरन्तरिक्षस्याधिपतिरिति धुने, सूर्यो दिवोऽधिपतिरिति-  
धुनेरन्तयोः पौर्वापर्यं विशेषो हेतुरस्मीति सूर्यलोकात्पूर्वं वायुलोको  
निवेशनीय इत्यर्थः ॥ २ ॥

तडितोऽधि वरुणः सम्यन्धात् ॥ ३ ॥

चन्द्रमसो विद्युतमित्यत्रोक्तविद्युत्लोकात् परतो वरुणलो-  
को निवेशनीयः । कुतः । सम्यन्धात् । तडितो अलसम्यन्धत्वाद् व-  
रुणस्याग्निमन्धात् सम्यन्धः ॥ ३ ॥

## वरुणाच्चाभीन्द्रप्रजापती ॥ ४ ॥

वरुणलोकात् परमिन्द्रलोकः प्रजापतिलोकश्च निवेशनीयः ।  
अतः सम्बन्धादित्यनुवर्तते । एवं चेन्द्रस्य सर्वदिक्पालेषु मुख्यत्वात्  
प्रजापतेः सर्वदेवाधिपतित्वात् सम्बन्धोऽस्तीति भावः ॥ ४ ॥

ननु ध्रुवौ विद्युल्लोकावन्तरं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म-  
गमयतीत्युक्त्या, यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायं येषां विद्युदन्तर-  
रमेव ब्रह्मप्राप्तिस्तेषामातिवादिकसम्बन्धो, येषां तु तदनन्तरं वरुणे-  
न्द्रप्रजापतिलोकप्राप्तिस्तेषां तत्सम्बन्धो न भविष्यतीत्याशङ्काह ।

## आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ५ ॥

एकस्मिन्नेव मार्गेऽप्यत्रोक्तानामुपसंहारान्मार्गभेदे प्रमाणा-  
भावात् प्रजापतिलोकोत्तरमातिवाहिका उपसंहर्तव्याः । कुतः ।  
तल्लिङ्गात् । तत्पुरुषोऽमानव इत्यत्र पुरुषस्य ब्रह्मसम्बन्धित्वं लिङ्ग-  
मुच्यते । एवञ्च यथान्यलोकप्राप्तिर्विद्यावलाभे तथा ब्रह्मप्राप्तिः, कि-  
न्तु तदीयपुरुषसम्बन्धेनैवेति ज्ञाप्यते ॥ ५ ॥

ननु देवयानमार्गं प्राप्तानां तेषामहं न पुनरावृत्तिरस्तीत्यादि-  
भ्रुतिः सोऽवश्यं ब्रह्मविद्येन सद्यो मुक्तिं परित्यज्य तत्तल्लोककामना  
कुतः । अथ च, यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्, सर्वैतद्भ-  
क्त्यागेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा, स्वर्गावर्गं मय्यमं कथञ्चिद् यादं  
वाञ्छनीति भगवद्वाक्याद् भक्तस्याप्येतद्विषयिणा वाञ्छा फलं च  
सम्भवति । तद्भक्तिरसं हित्वा कुत इत्याकाङ्क्षायामाह ।

## उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

देवयानमार्गस्यापि भगवन्तैव खृष्टवादीनाधिकारिणां तदयो-  
ग्यत्वादुक्तमाधिकारिणां चेत् तत्कामना न स्यात् तदा मार्गवृष्टिर्व्या-  
प्यात् । एवञ्च स्वकृतमार्गसफलत्वाय भगवानेव फौज्येन ज्ञानिनो म-  
र्यादाभक्तौ च व्यामोहयतीति तत्कामनानस्तेषां तत्फलभोग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु विद्युल्लोकाद् वरुणादिलोकप्राप्तिर्यस्य भवति तस्य ध्रुवतः  
पुरुष एव ब्रह्मप्रापक, उत ख सत एव ब्रह्म प्राप्नोतीतिसंशये निर्ण-  
यमाह ।

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥ ७ ॥

नहि ब्रह्मप्राप्तिः स्वतो भवति, किन्तु ब्रह्मसम्बन्धिपुरुषसाम-  
र्थ्येन । एवञ्च यतो ब्रह्मप्राप्तिस्ततस्तत्सम्बन्धिपुरुषेणैव । कुतः । त-  
च्छ्रुतेः । सोऽन् वैद्युतात् पुरुषो मानस एव ब्रह्मलोकानामयतीति-  
भुतेः । अत्र वैद्युतलोकमागच्छतीति वैद्युत उक्तो, नतु तल्लोकवासि-  
त्वेन । एतदेतिकथनात् । अत एव भगवन्मनोऽभिलषितं; भक्तं प्राप-  
यतीति मानस उक्तः ॥ ७ ॥

अत्र स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र ब्रह्मपदेन कार्यब्रह्मलोक, उत  
परब्रह्मैवेति संशये परब्रह्मणो व्यापकत्वाद् गन्तव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मलो-  
कपरमिति वादरिमतमुपन्यस्यति ।

कार्यं वादरिस्य गत्युपपत्तेः ॥ ८ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र कार्यं ब्रह्मोच्यते । कुतः । अस्य  
गन्तुस्तत्रैव गमनमुपपद्यते, न तु परब्रह्मणि व्यापकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

विशेषितत्वाच्च ॥ ९ ॥

ब्रह्मलोकान् गमयतीतिभुतौ यद्वत्त्वेन लोका विशेषिताः ।  
तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्तीतिभुतौ वासकतृत्वेन गन्ताये  
विशेषिता इति कार्यं ब्रह्मैव ब्राह्मं, न परं ब्रह्म तस्यैकत्वात् ॥ ९ ॥

यर्हि तत्र ब्रह्मपदप्रयोगे को हेतुरित्याशङ्काद् ।

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ १० ॥

तल्लोकप्राप्तौ लोकान्तरप्राप्तिं विनैव परब्रह्मप्राप्तिरिति ब्रह्म-  
सामीप्याद् ब्रह्मत्वेन व्यपदेशः कृतः ॥ १० ॥

नन्वाब्रह्ममुवन्नाल्लोकाः पुनरावर्तिन इति वाक्यात् ततः पुन-  
रावृत्तिः भूयते । भुतौ तु, तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीत्युच्यते । अतः  
परब्रह्मैवात्र ब्राह्ममित्याशङ्काद् ।

कार्यालये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ ११ ॥

कस्यावसाने कार्यब्रह्मलोकाल्यालये नाशे तदध्यक्षेण अतुमुं-

ब्रह्मणा सह अतो ब्रह्मणः परमीश्वरं प्राप्नोतीत्यतोऽपुनरावृत्तिश्रुतेर्न विरोधः । कुतः । अभिधानात् । वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ' इति श्रुतौ तथाभिधानादित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२ ॥

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिवत्सरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतैः पूर्वोक्त एवार्थः ॥ १२ ॥

एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

परं जैमिनिमुख्यत्वात् ॥ १३ ॥

स एतान् ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मपदेन परं ब्रह्मैवेति जैमिनिराचार्यौ मन्यते । कुतः । मुख्यत्वात् । ब्रह्मपदस्य मुख्या वृत्तिः परब्रह्मण्येष, गौणी त्वन्यत्र । तथा च मुख्यसम्भवे गौणार्थस्यायुक्त-  
श्रयान् ॥ १३ ॥

दर्शनाच्च ॥ १४ ॥

स एतं देवयानं पन्थानमापद्यत्यादिश्रुतौ, स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति प्रजापतिलोकात् पार्थक्येन ब्रह्मलोककथनदर्शनादित्यर्थः ॥ १४ ॥

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदामिति परमित्युक्ता तद्विरणवाक्ये, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यनेन भगवता सह सर्वकामोपभोगलक्षणा प्रतिपत्तिरुच्यते । सा कार्यब्रह्मलोके न सम्भवतीत्यर्थः । अतोऽत्र परमेव ब्रह्म प्राप्तामिति भावः ॥ १५ ॥

क्रममुक्त्यधिकारिणः प्रारब्धभोगानन्तरममानवपुरुषप्रापिताः परं ब्रह्म प्राप्नुयन्तीत्युक्तम् । अत्रार्चिषादिलोकप्राप्तान् सर्वानेवामानवः पुरुषो ब्रह्म गमयत्युत कांश्चिदेवेति विज्ञेयं, ब्रह्मप्रापणार्थमेव तस्य नियुक्तावादर्चिरादेर्ब्रह्मलोकमार्गत्वात् तत्र गतान् सर्वानेव ब्रह्म प्रापयतीति भातं, उच्यते ।

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा

दोषात् तत्कतुश्च ॥ १६ ॥

उपास्यरूपाणि वस्तुनोऽब्रह्मरूपाणि, तेषु ब्रह्मत्वेनोपासने वेदयोधिगत्वात् सफलमिति ज्ञात्वा य उपासते ते प्रतीकालम्बनाः । एवमपि वेदस्य धितत्वेनोपासनायाः कृतत्वात् तेषामर्चिरादिलोकप्राप्तावपि तानमानवः पुरुषो ब्रह्म न नयति, किन्तु तद्भिन्नान् । ये वस्तुतः सर्वे ब्रह्मेति ज्ञात्वा तत्त्वेनोपासने तानेव नयतीति बादरायण आचार्यो मनुते । कुतः । उभयथा दोषात् । वस्तुनो ब्रह्मरूपेऽब्रह्मत्वनिश्चय उपासनार्थः, तत्र ब्रह्मत्वज्ञानं चैतन्युभयथा दोषात् तेषां न ब्रह्मप्राप्तावधिकार इति, न तान् प्रापयतीत्यर्थः । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं, तेन न कृतं पापं चौरिणात्मप्रहारिणेति तादृशभावनाया निषिद्धफलकयनात् । एवं ज्ञानमार्गीये भेदद्वयं निरूप्य भक्तिमार्गीयव्यवस्थामाह । तत्कतुश्च । स भगवद्भजनलक्षणाः क्रतुर्यस्य स तत्कतुः । स तु भक्तिबलात् स्वयमेव परं ब्रह्म गच्छतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

पूर्वम्, अविभागो घटनादित्यनेन पुष्टिभक्तस्य लीलापरिकरादविभागो भवतीति फलमुक्तम् । तस्यैव हानिफलाद्विशेषं वस्तुमधिकरणारम्भः । तत्र सर्वाण्युपास्यरूपाणि शुद्धब्रह्मरूपाण्येवेति तदुपासकानां परप्राप्तिरेवेत्युक्तम् । तत्र ज्ञानमार्गीयाणामुपासकानां भक्तिमार्गीयाणां चाविशेषेणैव परप्राप्तिर्भवत्युत कश्चन विशेषोऽस्तीति सशये, उभयोरपि ब्रह्मोपासकत्वाविशेषेणैव भवतीति प्राप्ते, उच्यते ।

विशेषः च दर्शयति ॥ १७ ॥

श्रुतिरिति शेषः । सा च 'ब्रह्मविदामोति परमिति, नायमात्मा प्रवक्ष्यते लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष ब्रूयते तेन लभ्य' इति च । एवंच यस्य चरणविशिष्टब्रह्मज्ञानं तस्य परब्रह्मप्राप्तिर्यस्य तु केवलब्रह्मज्ञानं तस्याऽक्षरप्राप्तिरिति विशेषो बोध्यः ॥ १७ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्रवृत्तौ मरीचिकाण्यायां चतुर्था-

ध्यायस्य तृतीयपादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

## चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

पूर्वपादान्ते धरणयुक्तब्रह्मविदः पुष्टिमागीयस्य परप्राप्तिरुक्ता । तत्र स सायुज्यं प्राप्य भगवदानन्दमनुभवत्युत देहेन्द्रियादिसङ्घातं प्राप्य भेदेनानुभवतीति संशये, न स पुनरावर्तत इति, तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च श्रुतेस्ततो जन्माभावात् सायुज्यं प्राप्नोति भवतीति प्राप्ते, उच्यते ।

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ॥ १ ॥

सम्पद्य ब्रह्म प्राप्य स्थितस्य जीवस्य भगवदत्यन्तानुब्रह्मवशात् तस्य स्वरूपानन्ददित्सायामाविर्भावो, न तु जन्म । सोऽपि स्वेन भगवत्सामर्थ्येन, न तु कर्मादिना । तथाचोक्तश्रुत्योः प्राकृतजन्माभावनिवेधकत्वं, न तु स्वरूपात्मकालौकिकदेहेन्द्रियादिना प्राकट्यनिवेधकत्वम् । कुनः । शब्दात् । सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेरित्यर्थः । भगवता सहानेकविधकामाशनं देहेन्द्रियादिकं चित्ता न सम्भवतीति भगवदत्तालौकिकदेहेन्द्रियादिकं प्राप्य तत्स्वरूपानुभवं करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कामभोगानाममुक्तकर्तृकत्वात् तत्प्रतिपादिका श्रुतिरमुक्तविषयेत्याशङ्काह ।

मुक्तप्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन मुक्तं प्रतिज्ञाय तद्विवरणं सोऽश्रुते सर्वान् कामानित्यनेन क्रियते । अतो मुक्तप्रतिज्ञानाद्येनोः पुष्टिमागीयमोक्षरूपत्वं कामाद्यनस्य, न तु लौकिकत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु कामभोगस्य गुणाधीनत्वात् परब्रह्मणो गुणानीतत्वात्, सह ब्रह्मणेत्यत्र ब्रह्मपदं कार्यब्रह्मपरमिति न तत्प्राप्तेर्मोक्षरूपत्वमित्याशङ्काह ।

आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

सह ब्रह्मणेत्यत्र ब्रह्मपदेन आत्मा व्यापको मायागुणसम्ब-

न्यरहित एवोच्यते । कुतः । प्रकरणात् । ब्रह्मविदामोति परमित्य-  
स्य गुणातीतप्रतिपादकत्वात् तत्प्रकरणा एव सोऽश्नुत इत्यस्य पाठा-  
त् परं ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यं, न कार्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु ब्रह्मविदामोति परमिति भिन्नं वाक्यं, सोऽश्नुत इयम्  
श्रुत् मित्रा । अतो नैकं प्रकरणमिति ब्रह्मपदेन प्राकृतगुणसहित-  
मेवालोच्यत इत्याशङ्क्य परिहरति ।

अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

पूर्ववाक्येन सहाविभागेनैवेयम् श्रुत् पठिता । कुतः । दृष्ट-  
त्वात् । तदेवाश्रयकेतनेन, ब्रह्मविदितिवाक्योकार्थप्रतिपादकत्वेनैव-  
मृणुकेति दृष्टत्वादित्यर्थः । अतः पूर्वोक्तवाक्ययोरेकार्थप्रतिपादक-  
त्वात् परग्रहैवात्र प्रतिपाद्यत इति ॥ ४ ॥

मुक्तो जीवो भगवदनुग्रहाद् बहिराविर्भूय गुणातीतेन पुरुषो-  
त्तमेन सह सर्वकामोपभोगं करोतीति पूर्वमुक्तम् । तत्र बहिरावि-  
र्भूय प्राकृतेन शरीरेण मुद्गके, किंवाप्राकृतेनेति संशये भोगायतनस्य  
प्राकृतस्यैव दृष्टत्वात् प्राकृतेनैव मुद्गक इति प्राप्ते, उच्यते ।

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

ब्राह्मेण ब्रह्मसम्बन्धिना सच्चिदानन्दात्मकेन शरीरेण, ब्रह्मणा  
सर्वान् कामानश्नुत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । उपन्यासा-  
दिभ्यः । ब्रह्मविदामोति परमित्युपन्यस्य सोऽश्नुत इतिकथनात् ।  
किञ्च, परप्राप्तः पुष्टिमार्गीयमोक्षरूपत्वेन लौकिकशरीरेण तद्भोगा-  
सम्भवाद् अक्षरब्रह्मणः पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वात् तदात्मकशरीरेण  
भगवदानन्दं मुद्गक इति युक्तम् । कर्मवादिनो जैमिनेरप्यत्र सम्भ-  
वित्तत्त्वान्वेषां किमुनेति सूचनार्थं जैमिनिग्रहणम् ॥ ५ ॥

औडुलोमिस्तु मुक्तो जीवश्चिन्मात्ररूपेणाश्लक्षकस्वरूपादि-  
भावं भगवद्विग्रहे प्राप्य भगवदानन्दमनुभवति, न तु पृथगलौकिक-  
विग्रहेणेत्याह ।

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६ ॥

चिति, स यथा सैन्धवघन इतिभृत्युक्ताचिद्रूपे ब्रह्माणि तन्मा-



वेण चिन्मात्रेण रूपेण कामान् भुङ्क्ते, न त्वलौकिकदेहेन्द्रियादिना ।  
कुनः । तदात्मकत्वात् । जीवस्य तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरा-  
चार्यो मन्थने । इत्यस्यौडुलोमिमते अलौकिकदेहादिकं चिन्मैव चिन्मा-  
त्ररूपेणालकादिवद् भगवत्प्राप्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् ॥ ६ ॥

परमाचार्या वादरायणस्त्यौडुलोम्युक्तं चिन्मात्रेणैव जीवस्य  
भगवत्प्राप्तिर्मोक्ष इत्यत्र चिन्मात्रेणैवेति नियमांशं खण्डयित्वाऽलौ-  
किकदेहेन्द्रियादिभिर्भक्तानां भगवता सह कामाशनं मोक्षो, ज्ञानमि-  
धमक्तानां तु चिन्मात्रेणैव रूपेण भगवद्विग्रहेऽलकादिरूपप्राप्तिरेव  
मोक्ष इति ज्ञानिभक्तशुद्धभक्तव्यवसया सिद्धान्तमाह ।

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ७ ॥

परमाचार्यो वादरायणोऽलौकिकविग्रहेणापि भोगोऽविरोधं म-  
नुते । कुनः । एवमप्युपन्यासात् । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यस्यैवमपि  
विग्रहवत्त्वेनाप्युपन्यासात् । तथाहि । ब्रह्मविदामोतीत्युक्त्या परप्राप्तौ  
ब्रह्मविदः स्वातन्त्र्यं बोध्यते । तदेव, ब्रह्मणा सहेत्युचोपगम्यतम ।  
एवञ्च कामभोगेषु ब्रह्मणः साहित्यं भक्तस्य मुख्यत्वमित्युक्तं भवति ।  
तस्यालौकिकविग्रहेणैव समझमं भवति, नान्यथेति युक्तमलौकिक-  
देहेन्द्रियादिवत्तम । अत्रैवमप्युपन्यासादित्यपिशब्दोक्त्या चिन्मात्रेण  
रूपेण भगवद्विग्रहेऽलकादिभावप्राप्तिरित्यौडुलोमिमते ज्ञानमिधम-  
क्तविषयमिति सूचितम् । अपिशब्देन तन्मतस्याप्यङ्गीकारसूचनात् ।  
किञ्च, भक्तविविधभावद्रष्टा विविधभोगचतुरेण चैत्यर्थकविपश्चिते-  
त्युक्त्याऽलौकिकदेहेन्द्रियादिवत्त्वं प्राप्यते । ननु विग्रहस्य जन्यत्वेन  
लौकिकत्वाद् ब्रह्मणा सह भोगो न सम्भवतीत्याशङ्काह । पूर्वमा-  
घादिति । भक्तस्य भगवत्प्राप्तेः पूर्वमेव भगवद्भोगानुकूलविग्रहाप्यर्थ-  
भावात् कृत्त्रिमत्वमित्यर्थः । एवञ्च भगवत्स्वरूपानन्दानुभवयोग्यश-  
रीराणि नित्यानि सन्ति । येष्वनुगृह्य स्वरूपानन्ददानेच्छा ताजीर्वा-  
स्तत्र योजयतीति भावः ॥ ७ ॥

ननु भक्तिमार्गियेष्वपि कतिपयेषु स्वरूपानन्ददानं, न सर्व-  
व्यत्यत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य तदाह ।

सङ्कल्पादेव च तच्छ्रुतेः ॥ ८ ॥

भजनानन्ददानार्थं सङ्कल्पादेव द्वेतोक्तिद्विग्य एव तदान-  
न्दमनुभवति । कुत एतज्ज्ञातं, तदाह । तच्छब्देः । नाय-  
मात्मेत्यारभ्य, यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतः । अत्र भग-  
वत्प्राप्तिं प्रति वरणातिरिक्तस्यासाधनत्वोक्त्या वरणमात्रलभ्यत्वो-  
क्त्या च वरणात्मकसङ्कल्पप्राप्त्यत्वं वदति श्रुतिः । सूत्रे एवकारेण  
सङ्कल्पातिरिक्तसाधनप्राप्त्यत्वं ज्ञाप्यते । चकारात् कृपाजनितफल-  
प्राप्त्यनुकूलपरमार्तिः संगृह्यते ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं स्वान्तरेण द्रढयति ।

अत एव चानन्याधिपतिः ॥ ९ ॥

येषां साधनं फलं च प्रभुस्वरूपातिरिक्तं नास्ति, तेऽनन्याः ।  
तेषामधिपतिर्यतः । येषां साधनारमना फलात्मना च हृदि भगवानेष  
स्फुरति, नान्यस्तेषामाधिपत्यमपि स्वयमेव करोति । अन्यत्र तु  
विभूतिरूपैराधिपत्यं करोति, न स्वयम् ॥ ९ ॥

पूर्वमप्रतीकालम्बनान्नयतीतिसूत्रेणाप्रतीकालम्बनानां ज्ञानि-  
नामक्षरप्राप्तिरुक्ता । तत्राक्षरस्य साकारनिराकारभेदेन द्वैरूप्याज्ज्ञा-  
नानां साकाराक्षरप्राप्तिर्निराकाराक्षरप्राप्तिर्येति संशयं निराकाराक्षर-  
प्राप्तिरिति यादरिमतेनाह ।

अभावं यादरिराह ह्येवम् ॥ १० ॥

यादरिराचार्यो मुक्त्यवस्थायां देहाद्यभावं मनुते । कुतः । आह  
ह्येवम् । यतो ब्रह्मविदो मुक्तिनिरूपिका श्रुतिर्यत्र हि द्वैतमिव भवति  
तदितर इतरं पश्यतीत्युपक्रम्य, यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत् तत् केन  
कं पश्येदितिरूपा तस्य द्वितीयज्ञानानिषेधमाह । एवञ्च तस्य कामभो-  
गघातो तु दूरे, कामभोगाक्षेप्यदेहस्तु सुनयमेव न सम्भवतीति या-  
दरिमतम् ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

जैमिनिराचार्यो मुक्त्यं पुंसो देहादभावं सत्तां मनुते । ननु  
पूर्वोक्तयाधकयाकयानां का गतिरित्याशङ्काह । विकल्पामननात् ।  
ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्य परप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । ना-

यमात्मेति श्रुत्या षट्यौकल्यत्वमुक्तम् । सोऽश्नुते सर्वान् कामा-  
निति श्रुत्या परप्राप्तिर्विवृता । इदं समवलीयन्ते, ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-  
प्येतीत्यपि श्रुत्यन्तरम् । एवञ्च मिथोऽविरोधाय पुष्टिमार्गेऽङ्गीकृता  
भगवता सहालौकिकदेहेन्द्रियादिकं प्राप्य कामानश्नुते । ज्ञानमा-  
र्गीयस्तु, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्युक्त्याऽक्षरे लयं प्राप्नोतीति व्यवशि-  
तावेकव्याभयणान्मुक्तस्याप्यलौकिकदेहेन्द्रियादिसत्त्वे बाधकं ना-  
स्तीत्यर्थः । तत्केन कं पश्येदित्यपि ब्रह्मज्ञानदशानिरूपणमिति श्रे-  
यम् ॥ ११ ॥

जैमिनिमते साकाराक्षरात्मकविग्रहप्राप्तिभक्तानां, निराकाराक्षरे  
लयस्तु ज्ञानिनां मोक्ष इत्युक्तेः साकारनिराकारभेदेनाक्षरे भेदशङ्का  
स्यात् । तन्निवारणायाच्चायं एकमेवाक्षरं जीवानामधिकारभेदेन  
द्वादशाहवद् द्विरूपेणास्तीत्याह ।

द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः ॥ १२ ॥

भगवता ब्रह्म, सोऽश्नुत इति श्रुत्युक्तकामभोगसाधनस्याक्षर-  
स्य भक्तान् प्रति भगवद्रसभोगार्थं शरीररूपेणाविर्भावेन भोगाय-  
तनत्वाच्छरीरत्वम् । भक्तदेहेन्द्रियादीनामक्षरात्मकत्वात् । ज्ञानिनां  
तु भौतिकत्वाभावाभावेण निराकारत्वेन स्वस्मिर्दलयसम्पादकत्वाद्-  
शरीरत्वमपीति वादरायण आचार्यो मन्यते । अतः श्रुतेरित्यर्थः ।  
सा तु तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत इत्यारभ्य, आत्मन एवेदं सर्वं  
मित्यन्ता । तेन प्राकृतशरीरराहित्यं सिद्ध्यति । नन्वेकस्यैव विरुद्ध-  
मशरीरत्वं शरीरत्वं च कथमित्याशङ्क्य वैदिकदृष्टान्तेन समाधत्ते ।  
द्वादशाहवत् । यः कामयेत प्रजायेयेति, स द्वादशरात्रेण यजेतेति  
विधानाद् यागत्वम्, द्वादशाहमृद्धिकाया उपेयुः, य एवं विद्वारसः  
सत्रमुपयन्तीति च विधानात् सत्रत्वं यथा द्वादशाहस्य तथा प्रकृते-  
ऽपि श्रेयम् । प्रमाणसिद्धत्यादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु धीकृष्णायवतारस्वरूपमानन्दभयमेवेति तत्र प्रमाणेषु  
प्रतिपादितम् । परन्तु तत्राऽप्यवतारसमकालैः पुरुषैः प्राकृतेष्विषा-  
यस्याविशेषा इदमन्ते । तत् कुत इत्याशङ्क्य परिहरति ।

तत्त्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तद्दर्शनस्य वास्तवत्वनिरासकस्तु शब्दः । तत् प्राकृततुल्याऽ-  
वस्थादर्शनम् अभावे प्राकृतत्वस्याभावे एव भवति, न तु प्राकृत्योऽ-  
वस्थास्त्रयं सन्ति । तत्त्वविद्यमानविषयस्य कथं दर्शनं स्यादत-  
माह । सन्ध्यवदिति । सन्ध्य तृतीयस्थानमिति श्रुतेः सन्ध्ये स्वप्ने  
यथाऽविद्यमानानेव मायिकान् पदार्थान् पश्यति निद्रामोहित एवं ये-  
श्चासुरेषु भगवतः स्वरूपाज्ञापनेच्छा तेषु मायया स्वरूपेऽविद्यमाना-  
नेव धर्मान् भासयतीति गानुपपन्नं किञ्चित् । ते तु, प्रवृत्तिं च निवृ-  
त्तिं च जना न विदुरासुप्त इत्यारभ्य, मामप्राप्यैव कौन्तेय । ततो  
धान्यधर्मा गतिमित्यन्तेन गीतायामुक्ताः ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

अप्राकृतलीलापदार्थस्य यत् तत्त्वेन दर्शनं तद् भावे विषयस-  
द्भावे भवति । तद्दर्शनं सविषयकमेव, न तु मायिकविषयकम् । तत्र  
दृष्टान्तः । जाग्रद्वत् । जाग्रदृशासामयिकज्ञानं सत्यविषयकमेव  
भवति, निद्रामोहिनस्य तु विषयीनं, तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेत्यत्र भक्तस्य भगव-  
ता सह कामभोग उपादितः । परन्तु भगवतः पूर्णज्ञानक्रियाश-  
क्तिमत्त्वेन भक्तस्य ततो न्यूनत्वे न सम्भवति । तत्रापि प्राधान्यं नु-  
ब्रामेव न सम्भवतीत्याशङ्काह ।

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति ॥ १५ ॥

न हि तदा भक्तस्य स्वसामर्थ्येन प्राधान्येन भगवता सह  
भोगः, किन्तु भगवदावेशेन । प्रदीपवत् । यथा प्रदीपः स्नेहयुक्तवत्ये-  
तरे सम्यङ्गः स्नेहामपि स्वसमानां करोति, तथा भगवानपि कल-  
दानार्थं भक्ते सम्यङ्गस्वमपि स्वसमानायामर्घ्यं करोतीत्यर्थः । अत्र  
प्रमाणमाह । तथाहि दर्शयति । श्रुतिरिति शेषः । सा तु भर्ता सन्  
त्रियमाणो विभर्ति, एको देवो बहुधा निविष्ट इति च ॥ १५ ॥

ननु न तद्भोति कश्चन न तद्भोति कश्चेति श्रूयते । ब्रह्मणा  
सह कामभोगोऽपि, सोऽश्नुत इति श्रूयते । एवञ्च श्रुतिविप्रनि-  
षेधनिराकरणाय भिर्गुणं ब्रह्म, न तद्भोतीति श्रुतेर्विषयः । सोऽश्नुत

इति ध्रुवे स्तु प्राकृतगुणसहितं ब्रह्म विषय इति व्यवस्थायां सवसाग-  
जस्यमिति प्राप्ते, उच्यते ।

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥

स्वाप्ययः स्वमपीनो गवतीनिश्रुत्युक्ता सुपुतिः । सम्पत्तिर्ब्रह्म-  
सम्पत्तिवक्तरीत्या पुष्टिमार्गीयो मोक्षः । नयोरन्यतरापेक्षमुभयश्रुत्या-  
विष्कृतम् उक्तमित्यर्थः । एवञ्च प्रस्थापदशयां ब्रह्मस्वरूपस्य सम्प-  
गनुमघाभावात् तद्विरयिणी न तदश्नोतीति निरयधिका श्रुतिः । सम्प-  
स्यात्मकपुष्टिमार्गीयमोक्षे तु स्वरूपस्याऽनेकधाऽनुभवात् तन्निरूपिका,  
सोऽश्नुत इत्यादिश्रुतिरिति न प्राकृतगुणयुक्तत्वं निर्गुणत्वभेदेन व्यव-  
स्थाकल्पनमुचितमित्यर्थः । परास्य शक्तिर्विविधैव ध्रूयत इत्यादिश्रु-  
त्याऽचिन्त्यानन्तशक्तिमति स्वनः सर्वं भवनसमर्थं ब्रह्मणि गुणानां प्र-  
योक्तृताभावात् ॥ १६ ॥

ननु ब्रह्मणा सह कामभोगे लौकिकव्यापारसाहित्यमस्ति न  
वेति संशये भोगस्य लौकिकव्यापारसाहित्यदर्शनादस्तीति प्राप्ते,  
उच्यते ।

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च ॥ १७ ॥

भगवता सह भोगो जगद्व्यापारवर्जं भवति । जगत्सम्बन्धी  
लौकिको यो व्यापारस्तद्विहित इत्यर्थः । कुतः । प्रकरणाद् असन्निहि-  
तत्वाच्च । ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्य मुक्तिप्रकरणसम्भवात् तत्र लौकिक-  
व्यापारो न सम्भवति । लीलायाः प्रकृतिकालाद्यतीतत्वाच्च लौकिकं  
जगत् तत्र दूरतमिति न तत्र लौकिकव्यापारसम्भावना सन्निधा-  
नाभावात् ॥ १७ ॥

ननु मुक्तिप्रकरण एव छान्दोग्ये, सर्वं ह पश्यतीति सर्व-  
विषयज्ञानकथनात् पूर्वोक्तं लौकिकव्यापारसाहित्यं नोपपद्यत इति  
सूत्रार्थेनाशङ्क्य समाधत्ते ।

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ १८ ॥

देशकालभेदेनानेकविधायां लीलायामधिकृतो यो भक्तस्तस्य  
यानि तत्तल्लीलानुमयार्थं नानारूपाणि तान्याधिकारिकाणि । तेषां

मण्डले समूहः । तत्र स्थितं वस्तुमात्रमाधिकारिकमण्डलसमूहः । त-  
स्यैव सर्वं ह पश्यतीत्यनेन दर्शनोक्तिर्न तु लौकिकस्तुतः । अत  
एवात्र, सर्वमाप्तानि सर्वशः, स एकत्र भवतीत्यादि च पठ्यते ।  
अतः, सर्वं ह पश्यतीतिश्रुत्याऽप्यलौकिकलीलाधिपयकसर्वज्ञानक-  
थनात्मुक्तिदशायां न लौकिकव्यापारमग्भाषनापीति भावः ॥ १८ ॥

ननु तत्तद्देशकालविशिष्टलीलायां नित्यत्वात्, श्वस्त्वद्देहमा-  
यास्य इति भगवन्नेकं भक्तानां तदाकाङ्क्षया स्थितिरनुपपन्ना । तत्तद्दे-  
शकालभगवद्भागमनस्य नित्यत्वेन तदापि सत्त्वाद् भगवतोऽप्येवं  
कथनासम्भवाच्चेत्याशङ्काह ।

विकारावर्त्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

अस्मिच्छास्त्रे । भगवल्लीलायाः प्रकृतित्वेन कथनात् तद्विर-  
दोऽपि विकारशब्दवाच्यो भवति । यथाऽऽघ्रादिकलेषु विकारेण  
रसनाशो भवतीति लोके दृष्टे, नद्वद्वापि भगवतः श्वस्त्वद्देहमाया-  
स्य इति भक्तावशेषं प्रति कथनसमयेऽपि तद्गृहागमनली-  
लायां नित्यत्वेन तस्मिन् काले सत्त्वेऽपि तदा तस्या अनुभवे  
भगवद्भागमनप्रतीक्षाहेतुविप्रयोगरमस्य नाशो भवतीति तस्मिन् का-  
ले स्वर्गदे भगवत्स्थित्यनुभवो विकारो भवति । एवञ्च भक्तानां पूर्वो-  
क्तरीत्या भगवदुत्तयनन्तर यत्तदागमनप्रतीक्षात्मकं ज्ञानं तद् विका-  
रावर्त्ति भवति । मद्देहे पूर्व भगवानागतोऽभूद्, अधुना पुनरप्या-  
यास्यतीति भूतभविष्यत्स्वर्गोहस्थित्यनुभवविषयकमपि ज्ञानं न भवति ।  
विरहौक्त्यप्युपपत्तेः । किन्तु कदा आयास्यतीति फेवलं प्रतीक्षेव  
तदा भवति । इदं सङ्क्षेपत उक्तम् । यद्यद्भगवत्तादृशं भवति तादृशं  
ज्ञानं तस्य न भवति, पापकमेव भवतीति लौकिकमिदं लीलानुभवा-  
त्मकमेव तदज्ञानम् । एवञ्च नल्लीलाविशिष्टप्रभोः सर्वदा तद्देहे सत्त्वेऽ-  
पि तदा तस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । भक्तानामपि सर्वज्ञत्वेऽपि यादृशं  
रसभासजनकं तादृशमाच्छाद्य रसपोषकं ज्ञानं प्रकटयति । अत्र  
प्रमाणं प्रदर्शयति । तथा हि स्थितिमाह । सर्वमाप्तोनि सर्वं इति  
श्रुतिरेकस्यैव भक्तस्य सर्वशः सर्वैः प्रकारैः सर्वं लीलारसमाप्नोतीति  
कथयन्ती पूर्वोक्तरीत्यैव तस्य लीलायां स्थितिमाह । अतो लीला

स्वरूपमेवेदमलौकिकं तादृशमिति वैदिकैस्तथैव मन्तव्यमिति भावः ।  
अलौकिकेऽर्थे प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न लौकिकी युक्तिः ॥ १९ ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

प्रत्यक्षानुमाने श्रुतिस्मृती भगवत्सम्बन्धिनि लीलापदार्थे यु-  
क्त्यगम्यत्वं दर्शयतः । परस्य शक्तिर्विविधैव ध्रूयते स्वामाविकी  
ज्ञानफलक्रिया च । नैया तर्केण मतिरापनेयः । अलौकिकास्तु  
ये भावा न तास्तर्केण योजयेदिति च । अतो लीलायां लौकिकयुक्ति-  
विरोधो न दूषणं, प्रत्युत भूषणमेव । तदुक्तं, न हि विरोध उभयं  
भगवत्परिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्प-  
वितर्कविचारप्रमाणाभासकुतर्कशालकलिलान्तःकरणाशयदुरवग्रह-  
घादिनां विवादानवसर इत्यादि ॥ २० ॥

एतादृशलीलाविशिष्टप्रमुखरूपमेव परमफलावेत वेदान्तधु-  
तितार्पर्यविषय इति सूचयति ।

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति धृतौ भोगे भगवतो  
भक्तसाम्यमुच्यते । एतच्च पुरुषोत्तम एव सम्भवति । यतो भक्ते  
सर्वं दत्त्वा तत्कृतात्मनिवेदनमद्भौर्कुर्वन् कृपया तं प्राधान्येन स्वरू-  
पानन्दमनुमाधयति । अन्यथा भक्तस्य स्वरूपानन्दानुभवो न भवेत् ।  
एतादृशपरमकृपास्तुः पुरुषोत्तम एव परमं फलमिति सिद्धम् ।  
मात्रपदेन न तत्समस्याऽप्यधिकश्च दृश्यत इति धृतेर्भगवतः सर्वोत्तमा  
न भक्तसाम्यमिति स्थापितम् ॥ २१ ॥

एवं भगवत्स्वरूपानुभवस्य पुष्टिमार्गीयपरमफलत्वं निरूप्याक्ष-  
रमातेर्ज्ञानिनः फलत्वं निरूप्य तदनुभवानन्तरं फलमार्गवत् पुनरा-  
वृत्तिः स्यादित्याशङ्क्योभयोरप्यपुनरावृत्तिः सूत्रावृत्त्या निरूपयन्तु  
पक्षं हरति ।

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रावृत्त्या ज्ञानिनां भक्तानां घातावृत्तिरुच्यते । ब्रह्म-

लोकमभिसम्पद्यते, न स पुनरावर्तन इत्यादिशब्दस्तु ज्ञानिना-  
मनावृत्तिमाह । भक्तिमार्गे तु यमवयव वृणुते तेन लभ्य इति श्रुतवर्णनस्य  
नित्यत्वनातावृत्तिरपि नित्या बोध्या । किञ्च, कालेन हि पुनरावृत्तिः ।  
न यत्र कालोऽनिमित्तं परं प्रभुगतिवाक्याद् भगवल्लीलायां कालप्र-  
भावादपि न पुनरावृत्तिरिति ॥ २२ ॥

सम्प्रादृश्रीजयमिहाह्वां प्राप्य व्रजनाथभट्टेन ।

अणुभाष्यभास्करस्य मरीचिकेयं कृता जयतात् ॥ १ ॥

इति श्रीब्रह्मसूत्राणामणुभाष्यानुसारिवृत्तौ मरीचिकाख्यायां  
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं चतुर्थोऽध्यायः ॥

सम्पूर्णश्चाय ग्रन्थः



## ॥ श्रीहरिः ॥

अपि, श्रीश्रीवल्लभाचार्यैशुद्धाद्वैतसम्प्रदायसिद्धान्तज्ञानरसिकाः सहृदयवराः ।, इदं किलाभिज्ञायतां तत्रभवद्भिर्भवद्भिः ।

यदेवा श्रीभगवत्कृष्णद्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्राणां विवृतिरणुभाष्यानुसारिणी मरीचिकाख्या श्रीव्रजनाथभट्टकृता सम्मुद्र प्रकाशिता वरीवर्ति ।

एतां च, 'नानामतध्वान्तविनाशनक्षमो वेदान्तसिद्धान्तविकासने पटुः । आविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यभास्करो मुधा बुधा धावत नान्यवर्तमेतु' इत्यणुभाष्ये श्रीश्रीवल्लभाचार्यैः स्वभाष्यस्य भास्कररूपतया निरूपणाद् अणुभाष्यविभाकरानुगामिकिरणरूपेण व्यपदिष्टम् मरीचिकेति न्यरूपयद् ग्रन्थकारः ।

स च, शुद्धाद्वैतसम्प्रदायस्य सौलभ्येन बोधार्थमेतां सम्राट् श्रीजयसिंहाज्ञानुसारेण व्यरचयदिति, 'सम्राट् श्रीजयसिंहाज्ञां प्राप्य व्रजनाथभट्टेन । अणुभाष्यभास्करस्य मरीचिकेयं कृता जयताद् इति प्रशंसिलेखाऽज्ञायते ।

तां चैतां नानाविधदर्शनप्रकाशाय प्रयतमानेन श्रीहरिदास-गुप्ताभिधमदाशयेन प्रवर्तितो भाष्यादिभिः संशोध्य प्रकाशितवानस्मि ।

अग्रे च कमशः सप्रकाशाख्यव्याख्योऽणुभाष्यग्रन्थोऽपि प्रकाशयिष्यत इति शुद्धाद्वैतसम्प्रदायपुस्तकमभिलष्यद्भिः सुधीभिरवधेयमिति, प्रकाशयिता ।

रत्नगोपालभट्टः